

Nagymihály Zoltán

Szellem és cselekvés

Lakitelekről három tételben – 1979, 1985, 1987

„A hely, a homok, ami közelebb és távolabb körülölel bennünket, drámai és biztató tanulságokat rejteget számunkra.”¹ *Agenius locit* a történész Für Lajos² idézte meg imígyen az első lakiteleki találkozó keretei között. A Bács-Kiskun megyei, korábban kevesek által ismert település nevét mindenki összeköti a rendszerváltással és a sokak szerint annak lökést adó (de legalábbis dinamikáját meghatározó) tanácskozással. Azt már kevesebben tudják, hogy a Lezsák Sándor³ kertjében

felállított legendás sátor tulajdonképpen hosszú évek – nem fizikai, de szellemi – építkezésének eredménye volt. A következőkben három találkozó történetét elevenítjük fel – 1979, 1985 és 1987 más és más szempontból volt jelentős. A tanulmány az eseménysorozat áttekintésével azt is be kívánja mutatni, hogyan lett egy nemzedéki önszerveződési kísérletből kulturális igénybejelentésen át politikai cselekvés.

EGEREK A MACSKÁK KÖZÖTT (1979)

„Lakitelek először” – Bíró Zoltán, az 1979-es találkozó egyik, akkor a Kulturális Minisztérium főosztályvezetőjeként tevékenykedő kulcsfigurája⁴ így idézte meg harminc év távlatából a fiatal írók találkozóját.⁵ „Ős-Lakitelek” – így a megvalósulásban elévülhetetlen szerepet játszó Csoóri Sándor.⁶ Tény ugyanakkor, hogy a tanítóként a fővárosból 1969-ben a településre érkező Lezsák Sándor

¹ Für Lajos írásban benyújtott hozzászólása. In: *Lakitelek, 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Szerk. Agócs Sándor – Medvigy Endre. Lakitelek, Antológia, 1991, [183–189.] 183.

² Für Lajos (1930–2013): történész. 1956-ban a debreceni Kossuth Kör, a forradalom idején pedig a Hajdú-Bihar Megyei Forradalmi Bizottság titkára volt. A megtorlás idején internálták, szabadulása után emigrált, de néhány hónap múlva hazatért. 1964-ben helyezkedhetett el tudományos pályán, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos főmunkatársaként. 1987-ben a lakiteleki találkozó résztvevője és szervezője, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) alapítója. 1989-ben a szervezet köztársaságielnök-jelöltje, 1989 és 1996 között a párt elnökségi tagja, 1994 és 1996 között elnöke. 1990 és 1994 között honvédelmi miniszter.

³ Lezsák Sándor (1949): költő, tanár, politikus. 1969-ben költözött Lakitelekre, ahol a tanyasi iskola képesítés nélküli oktatója, 1974-től a lakiteleki általános iskola tanára. 1969 és 1985 között a Lakiteleki Művelődési Ház színjátszó csoportjának vezetője. Az 1979-es, 1985-ös és 1987-es lakiteleki tanácskozások szervezője, az MDF alapítója. 1988 és 2004 között a szervezet elnökségi tagja, 1988–89-ben ügyvezető elnöke, 1996 és 1998 között elnöke. 2004-ben kizárták az MDF-ből, ettől kezdve a Nemzeti Fórum elnöke. 1994 óta országgyűlési képviselő (1994 és 2004 között az MDF színeiben, 2004 és 2006 között függetlenként, 2006 óta a FIDESZ képviselőjeként). 2006 óta a magyar Országgyűlés alelnöke.

⁴ Bíró Zoltán (1941): irodalomtörténész. 1974 és 1980 között a Kulturális Minisztérium közművelődési osztályának vezetője. Részt vett a nemzeti ellenzék szerveződési folyamatában: a nemzettudat kérdéseit és különösen a határon túli magyarság problémáit taglaló tizenkilencek levelének egyik aláírója. 1987-ben a lakiteleki találkozó résztvevője és szervezője, az MDF alapítója. 1988 áprilisában három társával együtt kizárták a Magyar Szocialista Munkáspártból (MSZMP). 1989-ben az MDF első, ügyvezető elnöke. 1990-ben kilépett a pártból, 1991 és 1996 között a Nemzeti Demokrata Szövetség (NDSZ) társelnöke volt.

⁵ Bíró Zoltán: *Lakitelek először*. In: *Fiatal Írók Találkozója. Lakitelek, 1979–2009*. Szerk. Tóth Erzsébet – Agócs Sándor. Lakitelek, Antológia, 2009, 10–12.

⁶ Csoóri Sándor: *Az Illyés-babona. Hitel*, 1993/11, [6–13.] 12. Csoóri Sándor (1930–2016): költő, író. 1953-tól jelentek meg versei és írásai. A szerveződő, Illyés Gyula nyomdokain haladó népi-nemzeti ellenzék meghatározó képviselője: elsők között emelt szót a határon túli magyarság sorsproblémái miatt. *Iszaposó* című szociográfiája miatt a hatvanas években, Duray Miklós kötetéhez írt, a szocializmus gyakorlatát nyíltan bíráló előszava miatt a nyolcvanas években kapott szilenciumot. 1985-ben felszólalt a monori találkozáson, 1987-ben az MDF alapítója, szervezője, 1988 és 1993 között a szervezet elnökségi tagja. 1991 és 2002 között a Magyarok Világszövetsége (MVSZ) elnöke.

kezdettől egy „kis szigetet”, „köztársaságot” álmodott maga köré: színjátszókör, könyvklub szerveződött, felvidéki és erdélyi estre került sor már a hetvenes évek elején.⁷ *A haza és a nemzeti önismeret* – a hivatalos sajtó tudósításában a cím kissé másként, *Korszerű nemzeti önismeretként* jelent meg⁸ – címmel meghirdetett, '79-es nemzedéki tanácskozás persze kétségtelenül új minőséget jelentett, már csak a határozottan és szinte kihívóan a nemzettudat kérdéseit feszegető tematikája és a település vonzókörén túlmutató hatósugara

miatt is.⁹ Nem véletlen, hogy az ötletgazda és fő szervező, Lezsák Sándor visszaemlékezése szerint bár már 1977 második felében eltervezték a generációs fórumot, az 1978 májusában megghiúsult.¹⁰ Az elmaradt találkozó egy évvel későbbi megrendezéséhez több dolog együttállására volt szükség: leginkább a nemzeti sorskérdéseket már számos, a közbeszédben vitát provokáló esszében ország-világ elé táró Illyés Gyula támogató hozzáállására és részvételére (ennek elérésében Csoóri Sándornak volt komoly szerepe).¹¹ Nem elhanyagolható ugyanakkor

a már említettek mellett a Magyar Írószövetség titkára, Fábrián Zoltán; az Írószövetség ifjúsági szervezeteként létrejött, ám az évek során egyre inkább önállóságra szert tevő Fiala József Attila Körének titkára, Ördögh Szilveszter, illetve a KISZ Bács-Kiskun megyei Bizottságának politikai munkatársa, Komáromi Attila segítségével és támogatásával.¹²

A témáról, a hangulatról, a résztvevők összetételéről és a tanácskozás lefolyásáról talán Szentmihályi Szabó Péternek¹³

⁷ Szikra János: Nem a magam helyét kerestem a világban, hanem másokét. Beszélgetés Lezsák Sándorral. *Köznevelés*, 1990. 04. 20. [5–7.] 6. Lezsák Sándor egy, 1981-es, a miskolci *Napjainknak* adott interjújában nem véletlenül és meglehetősen hangsúlyosan a nemzeti öntudatlanság egyik fontos elemeként beszélt a határon túli magyarság sorsproblémáiról: „Túl voltam már azon is, hogy a könyvtárban véletlenül a kezembe került egy folyóirat, az *Irodalmi Szemle*. Megdöbbenve olvastam megjelenésének helyét: Bratiszlava. Ma is megrázza magát és ágaskodik bennem a fölháborodás: nekem arról nem szóltak az iskolában, hogy magyar anyanyelvűek Magyarországon kívül is élnek. Utazni kezdtem, bátyámmal gyalog bejártuk Szatmárt, majd Kassától Pozsonyig az ott élő magyar képzőművészekkel ismerkedtem. Másképpen kezdtem olvasni, gondolkodni. Ekkoriban találtam rá Sütő Andrásra, Tamási Áronra, Szilágyi Domokosra.” Magyar József: „Én most erősen élek”. Beszélgetés Lezsák Sándorral. *Napjaink*, 1981/9, 24–25.

⁸ Fiala József Attila találkozója. *Magyar Hírlap*, 1979. 04. 26. 8. A tanácskozás jegyzőkönyve: *A haza és nemzeti önismeret*. Szerk. Pintér Lajos. *Forrás*, 1979/9, 64–128.

⁹ „Ördögh Szilveszter, a Fiala József Attila Körének vezetője részletes beszámolót készített a találkozó előkészületeiről, de már a monológ kezdetén Dobozy Imre [az Írószövetség akkori elnöke – N. Z.] megakasztotta: »Mi is lesz a témája? Önismeret?« »Igen, a nemzeti önismeret« – erősítette föl a címet Ördögh Szilveszter. »Nemzeti önismeret? Fog ez menni? Nem inkább szocialista önismeret?« – nézett Dobozy Agárdi Péterekre. Súlyos csönd volt. Ma sem tudom, honnan vettem a bátorságot, talán a jó Isten sügött, mert megszólaltam: »De Illyés Gyula ezt a címet javasolta. Beszéljünk a nemzeti önismeretről, a nemzettudatról. A korszerű nemzeti önismeretről.« A csönd még súlyosabb lett. Dobozy csodálkozva felém fordult, szinte kiesett az elnöki pozícióból. Megint író volt, a csodálkozása rádöbbenés. »A Gyula ezt mondta?!« »Igen, Illyés Gyula ragaszkodik ehhez a címhez. Vita a korszerű nemzeti önismeretről. Erről akar beszélni.« Újra csönd volt. [...] Ördögh Szilveszterre pillantottam, arca meg sem rezdült. Egyedül ő sejtette vagy tudta, hogy nem mondok igazat a találkozó címről. Illyéssel erről nem beszéltem. [...] Később Illyésnek mindezt elmondtam, aki csak derűsen mosolygott.” Lezsák Sándor: A tilalom és a tűrés határán. In: *Fiala József Attila Találkozója... i. m.* 2009, 16–18.

¹⁰ Uo. 16.

¹¹ „Ekkor jött el hozzám Lezsák Sándor azzal a nem mindennapi ötlettel, hogy beszéljem rá Illyést: menjen el ő is Lakitelekre, hiszen ha elmegy, világraszóló botrány lenne megakadályozni az összejövetelt. Egy másodperc alatt végiggondoltam, hogy ez erkölcsi és politikai drámát jelent, igazi kihívást. Az irodalom nevében kérhetek-e ilyent Illyéstől? De ki mástól, ha tőle nem. Ha viszont kérek: az hadüzenet. Elsősorban neki, mégpedig az újabb írói nemzedékektől. Másodsorban pedig hadüzenet a hatalomnak s külön Aczél Györgynek is. Fölmentem Illyéshez, és eldadogtam neki a palotaforradalom tervét, a következményekkel és az esélyekkel együtt. Azonnal megértette, hogy mi, kisémmizett kurucok, szegénylegények, Rákóczi akarunk belőle »csinálni«. Rákóczi, akinek most azonnal szembe kell fordulnia az Udvarral. Rám nézett és a hetvenhét éves Illyésből elővillant az *Ozorai példát* író fiatal Illyés, és csak annyit kért: »Fontos ez a Lakitelek?« Fontos – válaszoltam neki. »Akkor szerezzen egy autót, álljon ide a ház elé, s Flórával együtt lemegyünk« – mondta már magázódva s huncutul, szürrealista emlékeinek villanófényében állva. Pedig ő is tudta pontosan, hogy dinamit-csomagot vesz át tőlem.” Csoóri i. m. 1993, 12.

¹² Lezsák i. m. 2009, 16.; Bíró i. m. 2009, 10–12.; Kriskó János: Kecskemét volt a mérce. [Interjú Komáromi Attilával]. *Forrás*, 2012/7–8, [98–109.] 101.

¹³ Szentmihályi Szabó Péter (1945–2014): író, költő. 1971 és 1975 között a Gondolat, 1979-től a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztője. A rendszerváltás után a Szépirodalmi Kiadó ügyvezető igazgatója, illetve mások mellett a *Magyar Fórum*, a *Magyar Demokrata* és a *Magyar Hírlap* publicistája volt.

Lezsák Sándor és Zalán Tibor az 1979-es fiatal írók találkozásán Lakiteleken. Fotó: Wikimedia Commons / Bahget Iskander

a találkozón elhangzott emlékezetes parabolája nyújtja a legjellemzőbb adalékot. „Az egerek összegyűltek egy konferenciára, hogy megbeszéljék az egértudat kérdéseit. A korszerű egérismeretet felvetették történeti, morális és sok másfajta szempontból. Több egér síkra szállt a szomszéd éléskamra egereivel szemben, mások éppen az ő példájukat említették dicsérően. Többen fölvetették az egérnemzet sürgető demokratizálódásának szükségszerűségét, egyes egerek pedig felmondták saját életrajzukat, s azt, hogy ők milyen jó egerek. Viszont a fiatal egerek más cincogásért könnyen elhagyják az éléskamrát, amely nevelte őket. Nacionalista, patrióta, kozmopolita és internacionalista egerek nézték egymást

fásultan, időnként rájuk vetült a Macska árnyéka, aki éppen aludt, de az is lehet, hogy jóllakottan figyelte őket, és jól szórkózott. De a Macskáról senki sem beszélt, s ez így is van jól, mert a macskák nemzetségének önismeretét csak a macskáknak van joguk megvitatni, különben pedig: hamm bekaplak, fecsegő kiséger!”¹⁴ A felszólalások szövegvényét megvizsgálva úgy tűnik: a „macskáról” valóban kevesen beszéltek, ám a nemzettudat jelen állapotának határozott kritikája a hatalom jelenlévő szereplőinek (is) elevenébe vágthatott. Ratkó József¹⁵ rövid, ugyanakkor rendkívül keményre sikerült hozzászólása alighanem sokak egyetértését váltotta ki. Eszerint a kommunista diktatúra – a költő szerint legalábbis 1948–50-től

nagyjából 1965–67-ig – határozott célkitűzése volt a nemzeti és történelmi tudat „tudatos, rideg és kegyetlen szétverése”. „A magyar állampolgár mindenféle közösséghez tartozott: tartozott óvodai kiscsoporthoz és pártcsoporthoz, szakszervezethez, de nem tartozott, a felszínen legalábbis nem tartozhatott a nemzetéhez, mint közösséghez.”¹⁶ Görömbei András¹⁷ komplett témakatalógussal¹⁸ jelentkezett a problémákról: a közösségi felejtésről, a magyar történelem, a határon túli magyarság és a szomszédos népek nem kellő ismeretéről, a közoktatás hiányosságairól, a nemzetről szóló negatív torzképek kizárólagosságáról.¹⁹ Lezsák Sándor nemcsak a tanácskozás időbeli csúszását emelte ki, de az egy héttel korábban elhunyt Bibó Istvánról is megemlékezett, szavá téve a róla való hallgatás kényszerűségét. A Bibóról szóló mondatát – „Anélkül, hogy ismerném: nem tudom megítélni, hogy mit kell elítélnem”²⁰ – a kiterjesztő értelemben számos egyéb történelmi eseményre és elhallgatott alakra igaz volt. Nem véletlen – és nyilván az általános hangulat leképződéseként is értékelhető – az önkritikától sem mentes zárszót mondó írószövetségi elnök, Dobozy Imre fiatal nemzedékhez szóló kifakadása: „Hogy az ördögben lehet, hogy ti, akik 25 és 35 életév között vagytok,

¹⁴ Szentmihályi Szabó Péter: Vállalni és felvállalni. *Forrás*, 1979/9, 97–98.

¹⁵ Ratkó József (1936–1989): költő. 1955-től jelentek meg versei, az alakuló költői csoportosulások közül a miskolci kötődésű Hetekhez csatlakozott. Költeményeiben markánsan jelenítette meg a magyar nemzet aktuális sorskérdéseit (a demográfiai hanyatlást vagy a nemzettudat válságát) is.

¹⁶ Ratkó József: A megíratlan idő. *Forrás*, 1979/9, 76–77.

¹⁷ Görömbei András (1945–2013): irodalomtörténész. 1970-től tanított a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. A népi írók egyik legjelentősebb kutatója. 1992-től a *Hitel* folyóirat szerkesztője volt.

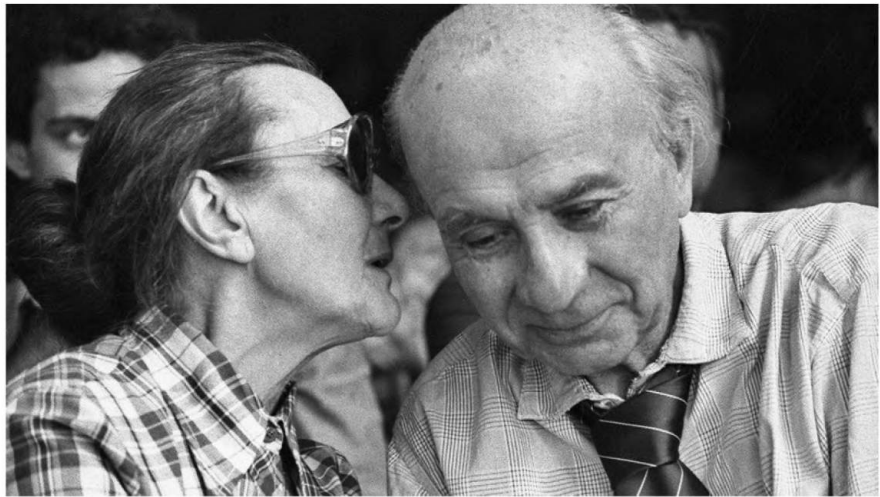
¹⁸ A szintén jelenlévő Pete György, az *Életünk* főszerkesztője megfogalmazása. Szerinte valójában Görömbei tartotta a találkozó valódi zárszavát, ahhoz már szinte nem is volt érdemes, és nem is lehetett semmit hozzátenni. Pete György: Hova tűnt a sasmadár, avagy Illyés Gyula ítélőszéke előtt. A *Fiatal Írók 1979-es lakiteleki találkozására emlékezve*. In: *Fiatal Írók Találkozója... i. m.* 2009, [216–220.] 218–219.

¹⁹ Görömbei András: A sajátosság méltósága. *Forrás*, 1979/9, 98–100.

²⁰ Lezsák Sándor: A gyümölcsöt tartó ág. *Forrás*, 1979/9, [107–109.] 108.

és átveszitek, mert át kell, hogy vegyétek belátható időn belül a stafétabotot, ilyen bizalmatlanságban, ilyen gyanakvásban éltek! Hát ez a rendszer nevelt föl benneteket, s ez a rendszer nem bíz benneteket? Ez így nincs rendjén! Ott kezdjen bárki is gyanakodni, ahol oka van rá! Ahol nincs oka, ott ne gyanakodjon.”²¹ Szintén különös szereplő volt Agárdi Péter, aki nemcsak mint a nemzedékhez tartozó kritikus, irodalomtörténész, de a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága kulturális osztályának munkatársaként is volt jelen, és fel is szólalt az eseményen. Későbbi visszaemlékezése szerint ő maga is érezte ezt a kettősséget, ám úgy vélekedett: „nem éreztem magam »a nemzedéken kívül« s még kevésbé »a másik oldalon«”.²²

Túlzás lenne persze azt állítani, hogy a törésvonalak a „hivatalból” a hatalmat képviselők és a valamiféle „proto-ellenzéki” narratívát megjelenítő fiatal írók között álltak fenn. A megnyitót Buda Ferenc költő, a bevezető előadásokat Tordai Zádor filozófus, Szakály Ferenc történész és Huszár Tibor szociológus tartotta. Csak előbbi kettő hozzászólását elemezve is látványosak a hangsúlybeli különbségek. Buda Ferenc – a találkozó szinte teljes jegyzőkönyvét közlő *Forrásból* „talán eltúlzott szerkesztői elővigyázatosság”²³ okán kihagyott – előszava fennkölt, ugyanakkor kellően határozott felütést biztosított a találkozóknak: „Az idej

Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra és Illyés Gyula az 1979-es fiatal írók találkozásán, Lakiteleken. Illyés „utolsó fejedelmi beszédét” mondta el (Pintér Lajos). Fotó: Wikimedia Commons / Bahget Iskander

március kokárdátlan ifjai, lányai, lámpavasra kötözött lobogói láttán ismét feltolult bennem a kérdés, hol a hazád, mi a te hazád? [...] A haza fogalma nem fér meg az államhatárok között. Átszáll fölöttük, akár a törvényen kívüli madár. Mert a velem azonos anyanyelvűek egyharmada ott él, hal, túl a határokon. Mert ha kimondom, Arany János, Ady Endre, Bartók Béla, Petőfi Sándor nevét, nyomban ki kell mondanom azt is, hogy Nagyszalonta, Érmindszent, Nagyvárad, Nagyszentmiklós, Segesvár. A nevek, adatok, tények tovább sorolhatók. Hanyag tájékozatlanság idehaza, és tudatos hamisítás odaát mit sem változtat rajtuk. Nincs miért elhallgatni: fokozódó aggodalommal figyeljük a határon túli magyarság sorsának alakulását.”²⁴ Tordai Zádor ezzel szemben a nemzetet valamiféle tagadástartalomra – például a szomszédos népek elleni gyűlöletre – épülő, erőszakos asszimilációt célul kitűző és a sajátjai ellen

forduló közösségként ábrázolta.²⁵ Idézte Illyés Gyula *Szakvizsgán – nacionalizmusból* című esszéjének nevezetes gondolatait – „nemzeti, aki jogot véd, nacionalista, aki jogot sért”²⁶ –, „megtisztítva” azonban annak eredendően nemzeti vonatkozású tematikájától, szigorúan emberi jogi alapra helyezve azt. „Jogot véd: kinek a jogát? Mondjuk a magunkét. De ez csak akkor nem jognak sértése, ha nem marad ennyinél. Hanem éppen hogy mindenki jogát jelenti. És főképpen: a másként beszélő, másként gondolkodó és élő ember, a kisebbségben élő jogát. Csak akkor nem sért jogot, amikor jogot véd. Nem elég annyi, hogy a szomszédos és a másként élő nem nyomjuk el. Nem elég megtúrni őt – bár ez is sokat jelenthet. Az igazi különbség abból van, hogy a jogvédelem általános érték. Tehát a kisebbség jogait jelenti: mindenfajta kisebbségét.”²⁷

²¹ Dobozy Imre: Ez itt Kelet-Közép-Európa. *Forrás*, 1979/9, [123–127.] 126–127.

²² Agárdi Péter: Lakitelekről – 10 év után. *Forrás*, 1989/5, [65–69.] 69.

²³ Buda Ferenc: 1979–2009. In: *Fiatal írók Találkozója... i. m.* 2009, [24–27.] 24.

²⁴ Uő: Haza és nemzeti önismeret. *Fiatal Írók Találkozója, Lakitelek, 1979. Megnyitó.* In: *Csönd, ének, csönd... Buda Ferenc ötven esztendő.* Szerk. Agócs Sándor. Kecskemét, Magyar–Finn Kulturális Egyesület, 1986, 25.

²⁵ Tordai Zádor: A nemzet et(n)ikai szabályzat. *Forrás*, 1979. szeptember, 64–69.

²⁶ Illyés Gyula: *Szakvizsgán – nacionalizmusból.* Útjegyzetek. *Népszabadság* (Vasárnapi Melléklet), 1970. 05. 24. 5.

²⁷ Tordai i. m. 1979, 69.

Mint láttuk, a nemzet- és történelmi tudat aktuális kérdéseinek elemzése terén kiemelt problematikaként jelent meg a határon túli magyarság helyzete – éppúgy a szomszédos országok elnyomó politikája, mint a magyarországi közbeszédben való elhallgatásuk szempontjából. Természetesen hosszán érintette a kérdést Illyés Gyula zárszava is. A Lakitelekre Csoóri és Szervátiusz Tibor²⁸ társaságában megérkező Illyés „utolsó fejedelmi beszédében”²⁹ a kisebbségek világproblémájának és az ifjú nemzedék feladatainak keretei közé illesztette e kérdéstről nyújtott mondanivalóját. „A terület úgyis akadálytalanul a tiétek, hogy nem említhettünk a

nemrég annyi gyanúval fogadott magyar sorskérdések közül tán már egyetlen sem, amit nem fogadnának ma minden fórumon azzal: lássuk, mi is az tulajdonképpen. Nemezszer leírtam, optimistán nézem ennek az egész kérdésszövevénynek az alakulását. Beleértem én magam a határon túli magyar anyanyelvűek kérdésébe is. Ez fokozatosan olyan világproblémává alakult már (mert nemcsak a mi ügyünkről van szó), hogy itt a világszemlélet változása, fejlődése fog a segítségére sietni mindannak a [...] beolvasztási, népelnyomási, népnyelvpusztítási áramlatnak is, aminek bizony a magyar nyelv súlyos áldozata lehet. [...] De ugyanakkor óriási

tétre tudom figyelmeztetni a nemzedék íróit: vagy végeznek ők is valamit, vagy vállalnak részt a föladatból, vagy jeltelenül elmegy ez a nemzedék az irodalom és a nemzet történetében. Itt volt számára az alkalom, itt volt előtte égő problémaként a lehetőség.”³⁰ Illyés utalt a *Válasz Herdernek és Adynak* című esszéje³¹ kapcsán őt ért román támadásokra és az erre adott elégtelen magyarországi reakciókra,³² de arra a helytelen és a szomszéd államok sovinizmusát fokozó magyar politikai gyakorlatra is, amely szemet huny az elszenvedett sérelmek fölött, sőt még a védekező kisebbségi magyarságot vádolja nacionalizmussal.³³ A határon túli magyarság – addig

²⁸ Szervátiusz Tibor (1930–2018): szobrászművész. A kolozsvári Képzőművészeti Főiskolán tanult, gyakorlaton már 1955-ben eljutott a moldvai csángók közé. Szobrászművész édesapjával 1977-ben települt át Magyarországra. Összetéveszthetetlen stílusú szobrai közül legismertebb az andezit Ady, a tüzes trónra ültetett Dózsa, de szintén az ő és édesapja nevéhez köthető Tamási Áron farkaslakai síremléke.

²⁹ A *Forrás* akkori szerkesztője, Pintér Lajos megfogalmazása. Pintér Lajos: Az áthúzott ünnep. In: *Fiatal írók Találkozója... i. m.* 2009, 174–175.

³⁰ Illyés Gyula: Lehet még nemzedék? *Forrás*, 1979/9, [117–123.] 118.

³¹ Illyés Gyula: *Válasz Herdernek és Adynak*. *Magyar Nemzet*, 1977. 12. 25. 13.; 1978. 01. 01. 9.

³² Illyés Gyula körül „forrt a levegő” ezekben az években. A határon túli – és különösen az erdélyi – magyarság jogfosztottságát plasztikusan bemutató, a *Magyar Nemzet* karácsonyi és újévi számaiban megjelent esszére román részről durva gyalázkodás volt a válasz, egy Mihnea Gheorghiu nevű akadémikus tollából. Illyés hamar megírta *Fegyelmeztet* című válaszát, amelynek közlését a legfelsőbb körök letiltották – helyette Pach Zsigmond Pál történész, akadémikus válaszolt, a vadak egy részét elutasítva, de Illyést is bírálva. Nemcsak a válasz, de a nemzeti sorskérdésekkel fokozottan foglalkozó – Illyés által munkássága „legközéletibb, legfontosabb” könyvének nevezett – *Szellem és erőszak* sem jelenhetett meg. A dabasi nyomda raktárában álló mintegy harmincezer példányból Illyés ötöt kapott meg, a többi nem kerülhetett nyilvánosság elé. Egy kijutott az emigrációba, azt Molnár József müncheni Aurora nyomdája reprintként kiadta. (Magyarországon a válasz és a kötet is csupán 1988-ban jelenhetett meg, és válhatott közkinccs.) 1979-ben szintén az emigrációnak köszönhetően, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában jelent meg Janics Kálmán *A hontalanság évei* című kötete, és az ahhoz írt Illyés-előszó. Bővebben lásd: Pomogáts Béla: *Kérdések és válaszok a történelemnek*. Illyés Gyula és az erdélyi magyarság. *Helikon*, 2007. 07. 25. 4–7.; Illyés Gyula: *Válasz Mihnea Gheorghiu-nak*. *Fegyelmeztet*. *Magyar Füzetek*, 5 (1979), 13–22.; Pach Zsigmond Pál: *A Dunánál. Itt élned kell. Élet és Irodalom*, 1979. 07. 08. 3–4.; Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Budapest, Magvető, 1988 [1978]; Illyés Gyula: *Bevezető, nem is egy könyvhöz*. Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. *Új Látóhatár*, 1979/3–4, 169–182.

³³ Illyés a Délvidéken született és élt, magát „jugoszlávként” definiáló kommunista íróval, Sinkó Ervinnel folytatott korábbi vitáját idézte fel: „[Sinkó] vezérelvének tekintette, hogy mint hű internacionalista, a nacionalizmus ellen küzdve elsősorban az ottani magyar anyanyelvűek netáni nacionalizmusa ellen eleve táborot gyűjtson; ehhez kérte közreműködésemet, helyeslésemet. Feleletem rövid volt: Nagyon tetszetős gondolatot ismételsz azzal, hogy söpörjünk mindnyájan a magunk ajtaja előtt. De ha a másik ajtó elől a söprűk felénk söpörnek? Mindig, mindenhol, első helyen a nacionalista túlkapások ellen beszéljünk, úgy leszünk internacionalisták. [...] Ez volt számomra mégis az egyik okosító alapvizsga: hol, milyen mértékben beszélhetek én a saját ajtóm előtt is, itthon is világosan, időszerűen nacionalizmusról. Mert lám, ha én ma, olyan helyzetű magyaroknak mondom, hogy óvakodjanak a nacionalizmustól, akik csak szenvednek a nacionalizmustól, és csak védekeznek annak túlkapásai – túlsöprései – ellen, akkor – zavar támad, porfelleg mindenütt.” Illyés *Lehet még...* i. m. 1979, 120. Ezt a gondolatot a Janics-könyvhöz írt előszavában szintén határozottan kifejtette: „A magyar szellemi élet végleg kiiktatta magából azt a különös szemléletet, mely meglepő metatézissel az elnyomás nacionalizmusa helyett az elnyomást

meglehetősen szokatlan módon – egy hivatalos, nemzedéki találkozón nemcsak a tanácskozás tárgya volt, de alanyként is megjelenhetett. A siménfalvi születésű, Sepsiszentgyörgyön élő költő, Farkas Árpád, ha nem is hivatalosan, de jelen volt a találkozón – sőt, Illyés Gyula jelenlétében mondta el *A szívárgásban* című versét.³⁴ Az új nemzedék tagjai elsőkézből értesülhettek az erdélyi magyarság egyre nyomorúságosabb sorsáról: „Sürgetek sajgó igéket, / lázítok velőt, verőereket, / s mi belőlünk loppal illan el, már újratermelik / működő

álmaink és »szorgos szerveink«, / fogyunk-növünk, / fogyunk-növünk, / de vagyunk! részt veszünk / e lakomán, s jelöljék májfoltok bár testem: / – lélegzünk!, élünk! ím / Csodák Csodáját / újra és újra megjelentem!”³⁵

Természetesen nem a határon túli magyarságé volt az egyetlen vizsgált téma a nemzettudat alakulása szempontjából. Kiss Gy. Csaba³⁶ kelet-közép-európai dimenziójúvá tágította az elemzési keretet: a Lengyelországban, Szlovéniában és Csehszlovákiában a nemzeti

összetartozás tudatának megerősítésére szolgáló kísérleteket ajánlotta a résztvevők és az illetékesek figyelmébe.³⁷ A fiatalok aktuális problémáit és az országból való kivándorlást mint jelenséget az egyre önállóbb hangvételű *Mozgó Világ* főszerkesztője, Veress Miklós és Kőbányai János³⁸ érintette. Fekete Gyula³⁹ életműve leghangosabb elemét, a magyar népesedés, népességfogyás problematikáját állította vizsgálódása fókuszába.⁴⁰ Jellemző, hogy a kérdés ekkor még annyira nem volt a közgondolkodás

szervenők panaszaire kiáltott nacionalizmust, alapjában cserélve föl, kavarva össze a fogalmakat. Mert ugyancsak bőven szolgáltatva érvet mindazoknak, akik szándékukban a népiertásig »nacionalisták«. Az etnikumok már-már riasztóan gyorsuló önállósulása: a század váratlan tünete. Az, a nacionalizmus meghökkentő tobzódása is. A kettőt mindazonáltal lényegileg összerokonítani, az az ok és okozat iskolázatlan összetévesztése. Hisz a két irányzat éppenséggel tűz és víz. Esetleg mégis, talán, itt-ott kiegészítik egymást? Élesen kizárja egyik a másikat: hisz legmélyebben épp azzal áll harcban. Ámulni való, hogy szellemi körök is milyen nehezen birkóztak meg e kettő nagyon is egyszerű elválasztásával.” Illyés Bevezető... i. m. 1979, 181.

³⁴ Görömbei András visszaemlékezése jól mutatja, mennyire különösnek és szokatlannak tűnt sokak szemében az esemény: „Első este a forró eszmecsereből kihívott Farkas Árpád. Kinn, a szabadban mondta el nekem *A szívárgásban* című versét. Megbeszéltük, hogy másnap Illyés Gyula jelenlétében is elmondja ezt a tanácskozásunk témájába vágó művét. Amikor szót kért, az elnöklő Csák Gyula a mellette ülő Ördögh Szilvesztertől kérdezte meg, hogy ki az a Farkas Árpád. Aztán pedig nem akart neki szót adni, mert nem magyarországi. Ebből azonban botrány lett volna. Különösen Illyés Gyula és Csoóri Sándor jelenlétében. Így kapott szót Farkas Árpád. És így hangzott el a tanácskozáson a fiatal írók legfontosabb hozzászólása. [...] Farkas Árpád elmondta [...] a verset és indult vissza a helyére. Illyés Gyula azonban azonnal fölállt és utána ment, visszahívta a közönség elé.” Görömbei András: Emlék-lapozgató. In: *Fiatalkorok Találkozója...* i. m. 2009, [30–38.] 35–37.

³⁵ A vers és a felszólamlás – alighanem az ő érdekében (is) – Buda Ferenc megnyitójához hasonlóan kimaradt a *Forrás*-számból. Medveczky Attila: A szabadság magasabb fokáért. [Beszélgetés Pintér Lajossal]. *Magyar Fórum*, 2009. 08. 27. 9., 18.

³⁶ Kiss Gy. Csaba (1945): irodalomtörténész, művelődéstörténész. 1974 és 1980 között a *Nagyvilág* folyóirat rovatvezetője, ekként is egyik úttörője volt a közép-európai (elsősorban a lengyel és a szlovák) irodalmak magyarországi megismertetésének. 1987-ben az első lakiteleki találkozó résztvevője és szervezője, az MDF alapítója, 1988 és 1990 között elnökségi tagja volt. 1993-ban kilépett a szervezetből 1988 és 1992 között a *Hitel* szerkesztőségének tagja volt. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem mellett a zágrábi, nyitrai, prágai és varsói egyetemen is tanított.

³⁷ Kiss Gy. Csaba: ...nálunk és más nemzeteknél. *Forrás*, 1979/9, 72–73. Kiss Gy. Csaba többek között „a csehek és a szlovákok közötti viszony rendezését sürgető” Vladimír Mináč munkásságát emelte ki. Kiss Gy. több alkalommal mutatta be a magyar közvélemény számára a szlovák írókat. Kiss Gy. Csaba: Vladimír Mináč új könyve. Parázsfűvés. *Kritika*, 1971/3, 16–19.; Uő: Egy párbeszéd kezdetén. *Mozgó Világ*, 1981/3, 12–16.

³⁸ Kőbányai János (1951): író, szociológus. A '70-es évektől fokozottan foglalkozott a társadalom perifériáján élők, így a „csövesek” problémáival, a beatnemzedékkel és a zsidó kultúra kérdéseivel. 1988-tól a *Múlt és Jövő* folyóirat főszerkesztője.

³⁹ Fekete Gyula (1922–2010): író. 1956-ban a Magyar Írók Szövetsége prózai szakosztályát vezette, a forradalom leverése után, decemberben letartóztatták, majd 1957-ben szabadult. A hatvanas évektől kezdve egyre határozottabb hangon jelezte a magyar népesedés krízisét, számos vitacikke, tanulmánya és több kötete jelent meg a témában. 1981-ben a Magyar Írók Szövetsége alelnökének választották. 1987-ben elnökölt a lakiteleki találkozón, az MDF alapítója és ideiglenes elnökségének tagja volt. 1988-tól a *Hitel* szerkesztőségének munkatársa. 1990 januárjától a Magyar Néppárt elnöke, 2004-től a Százak Tanácsa alapító elnöke.

⁴⁰ Fekete Gyula: A jövő kizsákmányolása. *Forrás*, 1979/9, 74–76. Az előadás jelentőségére jellemző, hogy amit Fekete Gyula elmondott a nemzetfogalomról és a demográfiáról, a maguk kidolgozottságában akkor hangzottak el először. Előbbit elemző, már sokkal korábban megszületett *Elfogultságaim térképe* című kötete csak 1981-ben kaphatott nyomdafestéket, míg a „jövő kizsákmányolásáról” szóló gondolatsor első kifejtését szintén e beszéd kínálta. Fekete Gyula: Sorskérdések – tíz év múltán. *Forrás*, 1989/5, 57–61.

középpontjában, hogy Fekete visszaemlékezése szerint nem váltott ki különösebb visszhangot a társadalmi problémákra az átlagnál fogékonyabb írók körében sem: „Visszagondolva a lakiteleki felszólalásomra – az USA-ból (közölték pár hét múlva egy magyar nyelvű lapban) hamarabb kaptam rá visszhangot, mint a jelenlévőktől.⁴¹ Lehetséges, nem voltam elég direkt, de a lakiteleki hallgatóság nem adta jelét, hogy ráérezett volna: az ő bőrükről van szó, a nemzedék sorsáról.”⁴²

Némileg különálló, egyben programadó hozzászólásnak tekinthető Szilágyi Ákosé,⁴³ aki a „nemzetközpon-tú értéktudat” és

az „értékközpon-tú nemzettudat” fogalmát állította egymással szembe, utóbbi mellett állást foglalva. Előadásának sajátos eleme volt, hogy a konzervatívizmust és a nacionalizmust mint a korban létező, releváns veszélyt mutatta be. (Alighanem az akkori *Mozgó Világ* főszerkesztő-helyettese, Alexa Károly harminc év távlatából leginkább az ő felszólalására utalva értékelt úgy, hogy a '79-es találkozó nemcsak azt jelezte, hogy „a nemzet képviselői felkészültek a nemzetből”, de egyben a „nemzetszkeptikusok” színrelépésének ideje is volt.)⁴⁴ Szilágyi véleménye szerint a magyar történelem egyetlen összefüggő, folyamatosan

jelenlévő hagyománya az általa „nemzetközpon-tú értéktudatnak” nevezett jelenség, amelynek „értékközpon-tú nemzettudattá” formálására csak kevesen, leginkább a „baloldali magyar radikalizmus” különböző képviselői tettek kísérletet. „A történelmileg felébredt nagy népek és a szerencsés fejlődésű kis népek számára nemzeti létük külön kérdéssé legfeljebb egy-egy kritikus ponton, legfőbb kérdéssé pedig soha sem válik” – összegzett.⁴⁵ Ugyanezt a problematikát feszegette az év augusztusában a magyar szellemi életben komoly vitát kavaráó, a tatabányai *Új Forrás*ban közölt dolgozatában.⁴⁶ Szilágyi megállapításai mögé kevesen sorakoztak

⁴¹ Fekete alighanem Kapótsy Béla New Yorkban élő professzor a Szabad Magyar Jogászok Világszövetségén elhangzott beszédére utalt, amelyet a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* című lap közölt, 1981. augusztus-szeptemberében. A szerző három évvel később a római *Katolikus Szemlé*ben hosszabb tanulmányban mutatta be a kérdés alakulását, ebben – némileg talán meglepő módon – jóval optimistább képet festett Fekete Gyulánál. „Magyarok közt, otthon és az emigrációban nagy számban akadnak »népesedési pesszimisták«. Népesedési pesszimizmusuknak ugyan némi alapot látszik adni, hogy a magyar népesség évi természetes szaporodása 1981 óta átváltozott évi természetes fogyássá, de ha népesedésünk távlatait belátható távon vizsgáljuk, különösen nemzetközi összehasonlításban, akkor egészen más, tárgyilagosabb, jőzanabb képet kapunk. Távolról sincsen okunk a derűlátásra, ha elsősorban a magyar népesség jövőbeli számát tekintjük a rendelkezésünkre álló népességi előreszámítások alapján. De éppen a nemzetközi összehasonlítások eredményeként látni fogjuk, hogy Magyarország népesedési jövője korántsem a legkedvezőtlenebb, akár a népesség számát, akár a női termékenységet vagy a természetes szaporodást tekintjük. S ha majd a tanulmány végén kitérünk arra, hogy a demográfia ma már nemcsak egy nép mennyiségi növekedésével foglalkozik, de számol annak minőségi javulásával is, akkor teljesen más kép alakul ki bennünk a magyar népesség jövőjéről.” Az általa ábrázolt adatok kapcsán – sajnálatos módon – a következő évtizedek inkább Fekete Gyula borúlátását igazolták. Kapótsy Béla: Magyar népesedési távlatok 1981-ben. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1981. 08. 30. 2., 1981.09.06. 2., 1981.09.13. 2.; Uő: Magyar népesedési távlatok. Nemzetközi összehasonlítás. *Katolikus Szemle*, 1984/4, 327–351.

⁴² Fekete i. m. 1989, 61.

⁴³ Szilágyi Ákos (1950): költő, író, esztéta. A hetvenes évek végétől számos, a fiatal írók új nemzedékét megszólító vitaindító írása jelent meg fővárosi és vidéki lapok hasábjain. 1979-től a Fölőspéldány művészeti és irodalmi csoport alapító tagja. 1980 végétől a Fiala Írók József Attila Körének titkára. 1981 és 1984 között a *Medvetánc*, 1989-től a *2000* alapító szerkesztője.

⁴⁴ Alexa Károly: Borúlátó töredék, derűlátó kedéllyel. In: *Fiala írók Találkozója... i. m.* 2009, 96–98.

⁴⁵ Szilágyi Ákos: Nemzet és érték. *Forrás*, 1979/9, 79–81.

⁴⁶ Szilágyi itt bővebben értelmezte kérdéshez való viszonyulását, a társadalmi emancipáció és a szocialista demokrácia megvalósítását nevezve meg a nemzet „görcsös élni akarása és folyamatos haldoklása, feltámadásai és eltemetettései” közötti ellentmondás feloldási lehetőségeként. Kiss Gy. Csaba ugyanebben a számban megjelent válaszában arra hívta fel a figyelmet, hogy Szilágyi gondolatmenete akaratlanul is arra enged következtetni, hogy álláspontja szerint jelen helyzetben „elsősorban a nemzetközpon-tú gondolkodást kell célba venni”. Kiss Gy. szerint, ahogy a gyümölcsök között is csak olyan létezik, amely valamelyik fajtához tartozik, úgy emberek is csak valamelyik etnikai alakulathoz tartozva lehetünk. Szintén határozott kritikát fogalmazott meg Szilágyi gondolatmenetével szemben Szörényi László irodalomtörténész, aki egyben a kétfajta gondolkodás közti komoly ellentétet is jelezte: „Szilágyi Ákos – ha jól hüvelyezem ki gondolatmenetét – attól fél, hogy a magyarság metafizikai fogalommá emelkedik, és így a világ igaz elsajátításának gátjává válik. Véleményem szerint attól kell félni, hogy a nemzeti sajátosságok eltűnésével arctalan tömeggé, értékek elsajátítására alkalmatlan csordává, vagyis lakossággá torzul az a kb. 15 millió ember, akinek sorsáról e Csepeli György által oly szánakozó mosollyal nézett értelmiségi purparlé folyik.” Szilágyi Ákos zárszavában megkísérelte pontosabban tisztázni az általa használt fogalomrendszert.

fel: a fiatal írók találkozásán szinte kizárólag Csordás Gábor⁴⁷ pedzegetett hasonló gondolatokat,⁴⁸ a folyóirat-vitában pedig Csepeli György⁴⁹ állt a legközelebb az álláspontjához.⁵⁰ Határozottan más gondolati síkon mozgott Czákó Gábor,⁵¹ Szigeti Lajos,⁵² Kis Pintér Imre⁵³ felszólalása, Görömbei András pedig a következőképpen tért vissza Szilágyi

gondolatmenetére: „Nem eléggé világos számomra a »nemzetközpon-tú értéktudat« és az »értékközpon-tú nemzettudat« szembeállítás. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy ami nem érték, az nem lehet nemzeti érték sem. De az is evidencia számomra, hogy a minőségen belül a sajátosság – így a nemzeti jelleg is – értékre-met-tő tényező.”⁵⁴

A lakiteleki nemzedéki „felvonnulás” megmutatta: a nemzet-tudat legfontosabb kérdéseiben nincs egység a résztvevők között. A következő hónapok folyóira-tokban – elsősorban a szombat-helyi *Életünkben* és a budapesti *Élet és Irodalomban* – megjelent vitacikkek is ezt a tételt bizonyították.⁵⁵ Lakitelek ugyan-akkor egy egyszerre irodalmi

Eszerint: „Az egyik nemzettudatban a »nemzeti« közvetít minden érték kategóriát, s az »individualitás«, a »szociális hely«, az etikai, művészeti, tudományos objektivációk csak a nemzetnek *alárendelt* szerepet játszhatnak; a másik nemzettudatban az érték kategóriák (pl. szociális igazság, jóság, demokrácia, boldogság, eredményesség, meghatározott társadalmi ügyek, eszmék, létformák) közvetítik magát a »nemzet« kategóriáját is.” Bibó Istvánra hivatkozva jelezte: a más államok nyújtotta kihívásokra és a nemzeti kisebbségeket sértő politikára csak a modernizáció és a demokrácia minél teljesebb megvalósítása lehet a válasz. A nemzethez és demokráciához, „házához és haladáshoz” való viszonyulás itt vizsgált kérdései, a kettő közötti esetleges hierarchia felállítása, valamint ezek összefüggése a határon túli magyarság kérdésével és az anyaország ezzel kapcsolatos feladataival hasonlóképpen vetődik fel majd későbbi értelmiségi tanácskozásokon – leghangsúlyosabban talán Monoron, Csoóri Sándor és Kenedi János dialógusában. Szilágyi Ákos: Nemzet-közpon-tú értéktudat vagy érték-közpon-tú nemzettudat? Ideológiatörténeti vizsgálódások. *Új Forrás*, 1979/4 (július-augusztus), 42–48.; Kiss Gy. Csaba: Nemzet és érték nem alternatíva. Hozzászólás Szilágyi Ákos írásához – párbeszéd reményében. *Új Forrás*, 1979/4, [48–52.] 49–50.; Szörényi László: Nemzet és lakosság. Hozzászólás Szilágyi Ákos cikkéhez. *Új Forrás*, 1980/4 (július-augusztus), [44–47.] 47.; Szilágyi Ákos: A nemzeti tudatreform zavarai. *Új Forrás*, 1980/6 (november-december), 27–32.; Csoóri Sándor: Eltemetetlen gondok a Dunatájon. Kenedi János: Demokratának lenni: igen, de miért? In: *A monori tanácskozás*, 1985. június 14–16. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2005, 48–63.

⁴⁷ Csordás Gábor (1950): költő, szerkesztő. 1980 és 1984 között a FIJAK, majd a József Attila Kör vezetőségi tagja. 1980 és 1985, majd 1986 és 1987 között a *Jelenkor* olvasószerkesztője, 1987 és 1990 között főszerkesztője. 1989 és 2015 között a Jelenkor Kiadó igazgatója.

⁴⁸ Csordás Gábor: „Én dolgozni akarok...”. *Forrás*, 1979/9, 94.

⁴⁹ Csepeli György (1946): szociológus, szociálpszichológus. 1972-től az ELTÉ-n, majd 1990-től a Miskolci Egyetemen is tanított szociológiai tárgyakat. 1975-ben IREX, 1989–90-ben Fulbright-ösztöndíjjal folytatott tanulmányokat az Egyesült Államokban. 1993-tól a Magyar Szociológiai Társaság elnöke, 2002 és 2006 között az Információs és Hírközlési Minisztérium politikai államtitkára volt. Fő kutatási területei közé tartozik az idegengyűlölet, a rasszizmus, valamint a nemzeti érzés tudományos vizsgálata.

⁵⁰ Csepeli György: A valóságba ágyazott érték. Hozzászólás egy nemzeti témájú vitához. *Új Forrás*, 1980/3 (május-június), 57–60.

⁵¹ Czákó Gábor (1942): író. 1978 és 1979 között az *Új Tükör*, 1979 és 1983 között a *Mozgó Világ*, 1989–90-ben az *Igen*, 1992 és 1998 között a *Magyar Szemle* szerkesztője volt. 1990 után Antall József miniszterelnöki tanácsadó testületében dolgozott. „Helyesnek tartanám, ha eszmecserénk során ezután különös figyelmet szentelnénk annak, hogy érték-e számunkra az, hogy magyarok vagyunk? Érték, vagy nem érték? Ugyanis, ha úgy érezzük, hogy nem érték, akkor menjünk haza. Ha úgy érezzük, igen, akkor magyarazzuk meg, miért az.” Czákó Gábor: A nemzethez tartozás: döntés is. *Forrás*, 1979/9, 77–78.

⁵² Szigeti Lajos (1951–2009): irodalomtörténész. 1975 és 2009 között a József Attila Tudományegyetem, majd Szegedi Tudományegyetem oktatója, 1991 és 2002 között a modern irodalmi tanszék vezetője volt. „Ma – napjainkban – már nem annyira a nacionalizmus, hanem egy ennél nagyobb veszély fenyegethet bennünket: mégpedig a szupranacionalizmus, a kozmopolitizmus; a nemzettudat, nemzeti önismeret kérdéseivel kapcsolatos, egyre általánosabbá váló közömbösség az, amitől én tartok.” Szigeti Lajos: Nacionalizmus, szupranacionalizmus. *Forrás*, 1979/9, 78–79.

⁵³ Kis Pintér Imre (1941): irodalomtörténész. 1974 és 1986 között a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, 1986 és 1989 között tudományos főmunkatársa volt. 1989–90-ben a *Magyar Napló* főszerkesztő-helyettese, 1991 óta a *Kortárs* főszerkesztője. „Ép lelkű embernél a nemzeti múlt tárgyilagos szemlélete és szeretete nem zárják ki, hanem éppen hogy feltételezik egymást.” Kis Pintér Imre: A történelem létemben meghatározó. *Forrás*, 1979/9, 91–92.

⁵⁴ Görömbei i. m. 1979, 100.

⁵⁵ Az ehhez a generációhoz tartozó és Lakiteleken is jelenlévő Zalán Tibor indította a vitát az „arctalan nemzedékről” szólva az *Életünkben*, 1979 novemberében. Néhány, erre reagáló írás után Sükösd Mihály, a *Valóság* főszerkesztője 1980 júniusában, az *Élet és Irodalomba* „hozta át” a vitát, az idősebb korosztály felől tekintve a nemzedékre. A vita súlypontja Csoóri Sándor vitacikke után került át a nemzedék vizsgálatától a nemzettudat állapotának értékelésére. Csoóri a vitában megszólalók hangját „fátyolosnak, fanyarnak és keserűnek” értékelte, afféle „panaszos üzeneteknek”, amelyeket „Mikes Kelemen-i levelekként”, „rodostói hangként” olvasott

Portrék az 1979-es fiatal írók találkozójáról (Kulin Ferenc, Márkus Béla, Dobozi Imre, Hatvani Dániel, Kántor Péter, Tóth Erzsébet, Pintér Lajos, Aczél Géza). A nemzedéki „felvonulás” megmutatta, hogy a nemzettudat legfontosabb kérdéseiben nincs egység a résztvevők között. Fotó: Wikimedia Commons / Bahget Iskander

és „irodalmpolitikai” folyamat, a Fiala Írók József Attila köre fokozatos önállósodásának jele is volt. A nemzedéki kísérlet

Írószövetségtől való függetlenedésében a nemzetkérdésben eltérően gondolkodó személyek és csoportok egyetértettek.

Lakitelek kapcsán a politikai vezetés még kerülte az adminisztratív intézkedéseket – ha a találkozó utóéletét tekintve több esetben, áttételes módon jelezte is a „nemtetszését”.⁵⁶ Ugyanez nem mondható el a másfél évvel későbbi, 1980 októberében zajló szentendrei találkozóról, amely után – igaz, csak néhány hónapra, de – a FIJAK betiltása következett. Ekkor ugyanis már a nemzeti önismeret és összetartozás tudatának vizsgálata helyett/mellett egy még „szörnyűbb bűnre”, 1956 felemlgetésére került sor.⁵⁷

A forradalom emlékezete azonban a nyolcvanas évek hangsúlyos témájává vált – a következő, (szűkebb) társadalmi és hatósági figyelem Lakitelekre nem véletlenül e témában irányult.

valamiféle „jelen idejű száműzetésből”. „Mert vallani már régóta szabad: morogni, óbégatni, gúnyolódni, akár napestig. Elismerni a leveretésünket; elismerni azt, hogy halál kacérkodik velünk a nyári délutánokon s gyöngék vagyunk az ellenkezésben, de megkérdezni, hogy kiért s miért maradtunk lelkileg angolkórosak, már nem ajánlatos. Illetve, ami még ennél a helyzetnél is rosszabb: a számonkérő hang eszünkbe se jut.” Galgóczi Erzsébet, Hajnóczy Péter, Csúrka István, Fekete Gyula és Moldova György a valóságot más és más műfajban, de egyaránt a maga mélységében feltárni igyekvő műveit felidézve úgy összegzett: „Mindegyikőjük könyveiből az kristályosodik ki összegzésül, hogy a hetvenes évek Magyarországa – a derűsebb ellenpontok: életszínvonal és szabadabb mozgás ellenére is – beteg lelkületű ország.” Csoóri a nemzetet „közös vállalkozásként” definiálta, az egyén mellett a nemzet önazonosságának fontosságát is hangsúlyozva. Megállapításaival lehangosabban Mezei András és **Eörsi István** helyezkedett szembe, akik valamiféle „nemzeti egység gondolatra” törekvést érzékeltek Csoóri soraiból, inkább a vita és a szabadság határainak kitolását nevezve kívánatosnak. Csoóri megállapításait leginkább Fekete Gyula és Kiss Ferenc irodalomtörténész osztotta. A hivatkozott írásokat lásd: Zalán Tibor: Arctalan nemzedék. *Életünk*, 1979/11, 957–968.; Sükösd Mihály: Továbbjutni (ha lehet). *Élet és Irodalom*, 1980. 06. 14. 5–6.; Csoóri Sándor: A panaszos hangról. *Élet és Irodalom*, 1980. 08. 09. 4.; Mezei András: Az ellenzék nem panaszkodik. *Élet és Irodalom*, 1980. 08. 16. 5.; **Eörsi István**: Csoóri Sándor panaszáról. *Élet és Irodalom*, 1980. 08. 30. 4.; Fekete Gyula: Darázsfszkek. *Élet és Irodalom*, 1980. 09. 20. 4–5.; Kiss Ferenc: Nemzet-vállalkozás? Levél Mezei Andrásnak. *Életünk*, 1980/11, 958–963.; Mezei András: Válasz Kiss Ferencnek. *Életünk*, 1980/11, 963–967.

⁵⁶ A *Forrás*-szám – a már jelzett beavatkozások után is – kiverte a biztosítékot bizonyos körökben. A találkozón fényképeket készítő Bahget Iskander egy, a lépcsősor rácsai mögött ülő résztvevőket ábrázoló képe az aktuális főszerkesztői értekezlet témája is lett. Alföldy Jenő egy, az *Új Tükör*-be a találkozóról írt tudósítása miatt – saját visszaemlékezése szerint Aczél György jelzésére – a jövőbeli vezércikkek írásáról tiltották le. Lásd: Alföldy Jenő: Harminc év után. Márkus Béla: A rács mögött, Bahget Iskander: Illyés Gyula inggallérja. In: *Fiala írók Találkozója... i. m.* 2009, 40–44., 50–57., 122–124.; Alföldy Jenő: Nemzeti, nemzedéki önismeret. *Új Tükör*, 1979. 06. 17. 5.

⁵⁷ Márkus i. m. 2009, 51. Lezsák Sándor és Fábri Péter felszólalása még csak említés szintjén utalt 1956-ra – mint amelyről más, 1945 utáni események mellett szintén nem tudhat semmit a nemzedék –, Tóth Erzsébet szavait azonban már egyfajta tetemrehívásként értékelte a hatalom. Utóbbi Méray Tibor *Nagy Imre élete és halála* című, 1978-ban emigrációban kiadott könyvét idézte, Kádár János 1956-os „szerepét, létezését, tevékenységét”, végsősoron felelősségét nyíltan említve. „Számomra ez a könyv, *Nagy Imre élete és halála* – bár, mint említettem, nem egészen Dosztojevszkij-szintű irodalom – ez a könyv, nem pedig egy gazdag öregasszony idézte elő a dosztojevszkiji pillanatot: elő a baltát, és ölni.” Lásd: Lezsák Sándor hozzászólása. Fábri Péter hozzászólása. Tóth Erzsébet hozzászólása. In: *Jegyzőkönyv a Fiala Írók József Attila Körének 1980. október 30–31-i tanácskozásáról*. Szerk. Szeredi Pál. Pilisszentkereszt, Drop-Link, 2020, 60–86., 169–180.

KÖLTŐK AZ OKTÓBERI ERDŐBEN (1985)

„A fiatal írók találkozója nélkül nincsen Antológia-est, anélkül pedig nincsen 1987 és Magyar Demokrata Fórum” – Lezsák Sándor nem véletlenül vázolt folytonosságot az Antológia-estet eredeti felvételek és későbbi nyilatkozatok alapján feldolgozó, beszédes című *A vers ereje – Kádár félelme* című filmben.⁵⁸ Az est nem a semmiből szerveződött – bár tény, hogy az ötlet újszerű és meglepő volt. Az akkor a lakiteleki Petőfi Sándor Művelődési Ház megbízásos munkatársaként, népművelőjeként, a helyi Könyvbarátok Klubjának szervezőjeként tevékenykedő Lezsák Sándortól származott: fiatal helyi képzőművészeket (Tábori Aranka, Gyöngyösi Gyöngyi, Gulyás Géza) kért fel kortárs költők verseinek illusztrálására.⁵⁹ A vállalkozás persze több szempontból sem volt „aknák” nélküli. Az illusztrált költők között – akiknek kiválasztásában Lezsák segédkezett a fiataloknak – éppúgy volt a kommunista

hatalom számára nyilvánvalóan problematikus (Bari Károly, Balaskó Jenő, Buda Ferenc, Csoóri Sándor, Nagy Gáspár), mint határon túli (Farkas Árpád, Gál Sándor, Kányádi Sándor, Markó Béla, Szilágyi Domokos, Sziveri János, Szócs Géza, Tolnai Ottó, Tózsér Árpád) vagy emigráns (Cs. Szabó László, Gömöri György, Határ Győző, Kemenes Géfin László, Kibédi Varga Áron, Márai Sándor, Saáry Éva, Thinsz Géza, Tollas Tibor, Tűz Tamás).⁶⁰ A kiállítás megnyitója elviekben a Könyvbarátok Klubja éves programjai közé ékelődött – a korábbi hónapokban Orosz István grafikus kiállításmenyitójára, Serfőző Simon költővel való beszélgetésre, illetve az Egyesült Államokban élő, éppen otthon tartózkodó legendás könyvkiadó, Püski Sándor vendégül látására került sor⁶¹ –, ugyanakkor túl is mutatott azon: az esten többek között az illusztrált versek kortárs szerzői mondták el a nagy nyilvánosság előtt a sajátmaguk által kiválasztott egy-egy versüket. A megszólaló költők verseikkel az addig nyíltan kimondhatatlan,

sokakban égő gondolatokat öntöttek művészi formába. Az időpont, az október 22-ei dátum szintén nyilvánvaló üzenetet hordozott.⁶²

Az est – a hat évvel korábitól eltérően – már nem egyszemélyes, hanem egy értékrend, a nemzeti sorskérdések iránt elkötelezettek képviselőinek összegyűlekezését jelentette. 1956 ilyen szintű és fokú megidézése több szempontból is revelációs erővel hatott. Tény, hogy a nyolcvanas évek közepére a kommunista rendszerrel szemben kritikus értelmiség is egyre határozottabban nyilvánult meg a Kádár-korszak legsúlyosabb tabukérdésében. Magánlakáson már korábban is zajlott megemlékezés – elsősorban a forradalom emlékét egyik leghívebben őrző résztvevő, Krassó György⁶³ szervezésében. 1981 októberében és 1983 júniusában – a forradalom, illetve Nagy Imréék kivégzésének huszonötödik évfordulóján – a „demokratikus ellenzék” repülőegyetemi előadásai után került sor, a résztvevők körében

⁵⁸ *A vers ereje, Kádár félelme* (2015). Rend. Agócs Sándor. Bizonyos versek „hatalmára” jó példa Nagy Gáspár következő évben megjelent és a *Tiszatáj* szerkesztőségének eltávolításával járó *A Fiú naplójából* című költeménye. Az ezt követő retorziókra Vörös László, a lap akkori és 1989-ben visszahelyezett főszerkesztője így emlékezett vissza: „Több szavahihető és jól tájékozott ember mondta nekünk már akkor nyáron is, hogy személyesen Kádár János volt a kezdeményező, mert valaki fölhívta a figyelmét a költeményre és elhitette vele, hogy ő az a Júdás, aki a versben szerepel. Ezt követte az egymást megerősítő KB-titkársági és politikai bizottsági határozat a *Tiszatáj* felfüggesztéséről és a szerkesztők megfegyelmezéséről.” In: Könczöl Csaba: A Tiszatáj-főnix. Szegedi interjú Vörös Lászlóval és Annus Józseffel. *Kritika*, 1989/11, [21–25.] 22.

⁵⁹ Petrik Béla: „Ragyog az októberi erdő, ragyog az októberi nap...”. Az 1985 októberében rendezett lakiteleki Antológia-est. In: *Élő Antológia. Lakitelek, 1985. október 22.* Szerk. Agócs Sándor. Lakitelek, Antológia, 2017, [9–18.] 10–11.

⁶⁰ Uo. 11.

⁶¹ Lezsák Sándor: Levél a Könyvbarátok Klubja tagjaihoz (1985. december 9.). In: Uo. 116.

⁶² Az egyik fiatal képzőművész, Tábori Aranka nem véletlenül fogalmazott úgy visszaemlékezve: „sejtettük, hogy valamit nem tudhatunk”. In: *A vers ereje – Kádár félelme... i. m.* 2015.

⁶³ Krassó György (1932–1991): közgazdász, politikus. 1956 októberében részt vett a forradalomban, október 25-e után hat napig – a kijárási tilalom megszegése miatt – a Fő utcai börtönben raboskodott. November 4-e után lap indításával és röpiratokkal vett részt a forradalom utóvédharcaiban, november 15-én letartóztatták, majd tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult amnesztiával. Már ettől az évtől folyamatosan rendőri megfigyelésnek és üldöztetésnek volt kitéve, többször rendőrhatalósági figyelmeztetésben részesült. Folyamatosan, többek között magánlakásokon tartott megemlékezésekkel őrizte a forradalom emlékezetét. 1982-ben hozta létre a Magyar Október szamizdat könyvkiadót. 1985-ben – bátyja, Miklós tragikus balesete miatt – kapott először útlevelét, ekkor emigrációban maradt. Létrehozta a Magyar Október Sajtószolgálatot, dolgozott a Szabad Európa Rádióval és a BBC-nek. 1989-ben tért vissza Magyarországra, megalapította a Magyar Október Pártot és az '56-os Szövetséget.

sem egyöntetű helyesléssel fogadott megemlékezésre.⁶⁴ De túl voltunk már Nagy Gáspár Nagy Imrét és a szabadságharcot leplezetlenül és kódolás nélkül megidéző, *Új Forrásban* közölt versén is – „egyszer majd el kell temetNI / és nekünk nem szabad feledNI / a gyilkosokat néven nevezNI” –, amely a versrovatot vezető Sárándi József leváltásához és a szerző írószövetségi titkári pozíciójáról való lemondásához vezetett. A

vers Kádár és rendszere vérből fogant legitimációjára (illetve annak hiányára) utalt – ez pedig nyilvánvalóan minden határon túlment a hatalom birtokosainak szemében.⁶⁵ 1985-re különös fénytörést adott az eseményeknek a Budapesten októberben megrendezett Európai Kulturális Fórum, illetve az azzal egy időben zajló ellenzéki ellenfórum.⁶⁶ Magánlakásokon – ebben az évben az Inconnu Csoport által üzemeltetett Artéria

Galériában – ezúttal is sor került '56-os megemlékezésre – ismét Krassó, illetve Pákh Tibor,⁶⁷ Rác Sándor,⁶⁸ Mécs Imre⁶⁹ és Gyenes Judith⁷⁰ játszott főszerepet.⁷¹

A lakiteleki – ki nem mondottan ugyan, de félreérthetetlenül – '56-ot megidéző megemlékezés mindezek ellenére sajátos fénytöréssel bírt: nem egy szűk értelmiségi csoportosulást fogott egybe, hanem mintegy ötszáz fős, az ország különböző részeiből

⁶⁴ Az Eörsi János és Bethlen Anna, majd Krokovay Zsolt és Melis Ildikó lakásán zajlott megemlékezéseken Krassón kívül Szabó Miklós történész és Petri György költő játszott fontos szerepet. A megemlékezésekről bővebben lásd: Modor Ádám: Temetetlen hősök és holtak a nappaliban. Ötvenhatos megemlékezések a besúgók jelentéseinek tükrében. In: Uő: *A titok meg a nyitja*. Budapest, Kairosz, 2004, 44–57.; Emlékezés halottakra. Beszélgetés Krassó Györggyel a Nagy Imre-perről és a magyar forradalomról. *Hírmondó*, 1984/2.

⁶⁵ Huszár Tibor Kádár-életrajzában azt írja: az Örkönyárról szóló belügyi jelentést a párt első titkára külön irattárában őrizte. Az is említésre méltó körülmény, hogy Nagy Gáspár először a debreceni *Alföldnek* küldte el a verset, ahol azonban felismerték a valós, nem is igazán kódolt jelentést, és visszaküldték azt. In: Petrik Béla: Tavaszunk az örkönyár. Bevezetés egy ismeretlen Nagy Gáspár-íráshoz. *Hitel*, 2010/5, 56–63.; Uő: „Engem csak a vers véd...”. Háttérvonások Nagy Gáspár rendszerváltó verseihez. *Hitel*, 2015/1, [6–18.] 10.

⁶⁶ A fórumról és ellenfórumról készült dokumentumokat lásd: Müller Rolf: *Európai Kulturális Fórum és ellenfórum, 1985*. Budapest, ÁBTL, 2005.

⁶⁷ Pákh Tibor (1924): jogász. 1945-ben Ausztriában szovjet hadifogságba esett, ahonnan három év múlva szabadult. 1949-ben jogász diplomát szerzett, 1950-től fordítóként tevékenykedett. 1956. október 25-én a Kossuth téri, parlament előtti sortűzben megsebesült, november közepéig kórházban volt. 1957-ben elbocsátották állásából, mert nem írta alá a magyar kérdés ENSZ előtti tárgyalását elítélő dokumentumot. 1960-ban politikai tanulmányok írása miatt letartóztatták, elsőfokon életfogytiglani, másodfokon tizenöt év börtönbüntetésre ítélték. 1966 után több alkalommal éhségsztrájkolt, ennek befejezésére többek között elektrosokkos „kezeléssel” próbálták kényszeríteni. 1971-ben elmebeteggé nyilvánították, szabadlábra helyezték, de rendőri felügyelet alatt maradt. A '80-as évek ellenzéki mozgolódásai során több alkalommal letartóztatták. 1980-ban a lengyel ellenzék mozgalmát támogatva a Podkowa Leśna-i templomban éhségsztrájkolt. A következő évben útvelele elkobzása ellen tiltakozott hasonlóképpen, ekkor elmeógyógyintézetbe szállították, ahonnan az ellenzék tiltakozására végül elbocsátották. 1993-ban a Magyar Pszichiátriai Intézet bizottsága rehabilitálta, megállapítva, hogy nem elmebeteg.

⁶⁸ Rác Sándor (1933–2013): szerszámkészítő, politikus. 1956 október végén lett a Beloianisz gyár munkástanácsának tagja, majd november 16-án a forradalom utóvédharcaiban meghatározó szerepet játszó Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnöke. December 11-én Kádárral való tárgyalás ürügyén hívták a parlamentbe, ahol letartóztatták. 1958 márciusában életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult. Szabadulása után a Híradástechnikai Szövetkezethél dolgozott. Az '56-os hagyomány hű őrzője maradt: 1973. október 23-án házasodott össze feleségével, a '80-as években Krassó György felkérésére számos előadást tartott a forradalomról. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság alapítója, de a szervezetből hamar kilépett. 1989. június 16-án beszédet mondott Nagy Imre újratemetésén, sürgetve a szovjet csapatok kivonulását. 2003-tól haláláig a Magyarok Világszövetsége tiszteletbeli elnöke volt.

⁶⁹ Mécs Imre (1933): villamosmérnök, politikus. 1956-ban részt vett a *nemzetörség* szervezésében és a forradalom utóvédharcaiban. 1957 júniusában tartóztatták le, 1958 májusában halálra ítélték. Ítéletét 1959 februárjában módosították életfogytiglanra, 1963-ban amnesztiával szabadult, a Híradástechnikai Szövetkezethél helyezkedett el. 1979-től kapcsolódott a demokratikus ellenzék tevékenységéhez, amikor aláírta a Charta77 mozgalom letartóztatott vezetőivel szolidáris nyilatkozatot. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Szabad Demokraták Szövetsége és a Történelmi Igazságtétel Bizottsága alapítója. 1988 és 1996 között az SZDSZ ügyvivője, 1990 és 2006 között a párt országgyűlési képviselője. 2006 és 2010 között a Magyar Szocialista Párt (MSZP) országgyűlési képviselője.

⁷⁰ Gyenes Judith (1932–2019): könyvtáros. 1954-ben kötött házasságot Maléter Pállal. 1957-ben az Agrártudományi Egyetemről és munkahelyéről is eltávolították. 1958-tól a Megyei Állami Gazdaságok Központjánál helyezkedett el. 1992 és 2010 között az 1956-os Intézet könyvtárosaként tevékenykedett. 1983-tól vett részt az ellenzék '56-os megemlékezéseiben, 1988-ban a TIB alapítója.

⁷¹ Modor Ádám: *Célkeresztben Krassó*. Budapest, Kairosz, 2006, 293–296.; Petrik i. m. 2017, 9.

érkező tömeget vonultatott fel.⁷² Az egész estét úgy vérezte át '56 emléke, hogy a forradalmat egyetlen szóval sem említette senki.⁷³ Pap Gábor művészettörténész kiállítás-megnyitója⁷⁴ után Lezsák Sándor bevezető szavai megadták az est valódi lelki mélységét, egy gondolat-sorban említve október hónapot és a *forradalmat*: „Lakitelek, ez a művelődési ház is Európában van. Az e falakon túli világ, akár az októberi erdő, éli a maga életét. De jöhet a november, aztán a dermesztő hideg, ez az erdő addig él, amíg fát, bokrait megremegteti Petőfi két sora: »Európa csendes, újra csendes / Elzúgtak forradalmi...«⁷⁵ Az első Lezsák utáni „megszólaló” Illyés Gyula

volt: az ő saját hangján, magnetofon-felvételről⁷⁶ hangzott fel a legendás, Magyarországon nyomtatásban csupán az *Irodalmi Újság* 1956. november 2-ai számában napvilágot látott verse, az *Egy mondat a zsarnokságról*. A – Csoóri Sándor megfogalmazásával – „házi őrizetben tartott, tárgyilagosan eszelős vers”⁷⁷ csak egy évvel később, 1986-ban jelenhetett meg Illyés válogatott kötetében.⁷⁸ Bár korábban többször felvetődött a magyarországi újraközlése – maga a szerző utasította el, hogy „ugyanazok próbálják visszacsempészni versét a köztudatba, akik egy évtizeden keresztül kitiltották onnan”⁷⁹ –, a rá való hivatkozás súlyos véteknek számított.

1982-ben Nagy Gáspár a verset megidéző költeményét cenzúrázták ki a *Tiszatáj* ünnepi Illyés-számából,⁸⁰ de Lezsák Sándor sem először vállalt fel konfliktust a témában. (A Fiatal Írók József Attila Köre egyik vezetőjeként 1982–83-ban beszélgetéssorozatot – Bíró Zoltán kifejezésével „erőszakmentes vallatást”⁸¹ – szervezett az Írószövetség 1945 utáni meghatározó szereplőivel a szervezet történetéről. A harmadik – utolsónak bizonyult – beszélgetésen 1956 tematikája került előtérbe: itt hangzott el először, nagyobb nyilvánosság előtt Illyés verse magnetofonról, a költő előadásában.⁸² A forradalom – és ezzel együtt a vers – tabuja maga után vonta a

⁷² Petrik i. m. 2017, 10. Az esemény a korabeli lakiteleki rendezvények közül is jól érzékelhetően kiemelkedett. Agócs Sándor költő – jelenleg az estre utaló elnevezésű Antológia Kiadó vezetője – úgy emlékezett vissza: már a megérkezéskor látványos volt a különbség – az addigi néhány helyett mintegy ötven autó állt a művelődési ház előtt és környékén. Azonnal nyilvánvaló volt, hogy nem egy egyszerű kiállítás-megnyitó következik. *A vers ereje – Kádár félelme... i. m.* 2015.

⁷³ Az állambiztonsági szakzsargon szerint: „A jelenlévők megítélése szerint a rendezvény hangulata, az elhangzott bevezető, és zárszó, valamint a versek mondanivalója egyértelművé tette a hallgatóság számára, hogy az est alig burkolt tisztelgés volt az 1956-os ellenforradalom emlékének, anélkül, hogy ez nyíltan elhangzott volna.” In: *Élő Antológia... i. m.* 2017, 110.

⁷⁴ Pap Gábor: Megnyitó. In: *Uo.* 20–21.

⁷⁵ Lezsák Sándor: Bevezető. In: *Uo.* 22–23.

⁷⁶ A felvétel Illyés Gyula 1966-os amerikai látogatása során készült el: a washingtoni Occidental Press vezetője, a '47-es emigráns Csicsery-Rónay István felkérésére mondta el más versek mellett ezt a költeményt is. A hanglemezzel és kazettával később Magyarországon és Erdélyben is szamizdatban terjedt. Lásd: Tóbiás Áron: Pulitzer-emlékérem egyetlen mondatért... Csicsery-Rónay István arlingtoni ígérete. *Magyar Nemzet*, 1993. 04. 02. 7.

⁷⁷ Csoóri Sándor: Egy vers megjelentetése. In: *Uő: Tenger és diólevél I.* Budapest, Püski, 1994, 407.

⁷⁸ Illyés Gyula: *Menet a ködben*. Budapest, Szépirodalmi, 1986, 380–387.

⁷⁹ Pomogáts Béla: Egy mondat a zsarnokságról. Megjegyzések Illyés Gyula költeményének élettörténetéről. *Korunk*, 2006/7, [888–892.] 891.

⁸⁰ Nagy Gáspár Illyés és Kodály Zoltán előtt egyszerre tisztelgő versében a következő sorok verték ki a biztosítékot: „Én együtt látom őket / egy dalban és / egy mondatban / amíg csak itt magyar van / kiadhatatlan versben / megvágott filmszalagon / eldobott hangszalagon / s e század néz rájok / lesütött szemmel – vakon.” [A kiemelés az eredetiben – N. Z.]. A vers végül 1984-ben, a miskolci *Napjainkban* jelenhetett meg. Bővebben lásd: Ekler Andrea: A vers ereje. Nagy Gáspár és 1956. *Bárka*, 2016/5, 80–83.; Nagy Gáspár: „Nem tudni, mit hoz a múlt”. Egy valamilyen okból megmenekült iratcsomó margójára. In: *Uő: Közelebb az életemhez*. Szeged, Tiszatáj, 2005, 135–147.; *Uő*: Három megjegyzés: egy válasz. Kodály és Illyés ünnepére. *Napjaink*, 1984/1, 3.

⁸¹ Bíró Zoltán: Előszó egy erőszakmentes vallatáshoz. In: *Írók az Írószövetség történetéről*, 1982–83. Szerk. Elek István – Lezsák Sándor – Márton Gyöngyvér. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 18., 2016, 7–9.

⁸² A harmadik beszélgetés jegyzőkönyvét lásd: *Uo.* 159–255. Tanulságos idézni Karinthy Ferenc megállapításait, aki a rendszer szempontjából nevezte érthetetlennek, hogy Illyés verse az 1956 utáni három évtizedben nem jelent meg újra: „Én nem értem, hogy ezt az inget miért veszik magukra, akik vezetik ma a kultúrpolitikát... [...] Miért nem lehet ezt a verset, Illyés Gyulának ezt a gyönyörű versét, amelyik nemcsak 1950-ról, hanem minden zsarnokságról szól! [...] Én kiadnám ezt a verset, mert ezzel is megmutatnám, hogy szemben állok a zsarnoksággal, és ugyanígy elítélem, ahogy Illyés Gyula!” Karinthy megállapításait olvasva valószínűsíthető, hogy Illyés pontosan ezen okok miatt nem szerette volna verse újbóli megjelentetését. *Uo.* 212.

büntetést is: a diskurzus nem folytatódhatott, a beszélgetéssorozatot letiltották.)⁸³

Nemcsak Lezsák megnyitója és az Illyés-vers idézte meg 1956-ot. Nagy Gáspár ezúttal a korabeli cenzúrán valahogy átsikló,⁸⁴ a forradalom utáni árulást rendkívül szuggesztíven megéneklő, a török hódoltság és a szovjet elnyomás között leplezetlen párhuzamot vonó versét olvasta fel. A *Két nyárfa a Hódoltságban* már alcímében – *Föllelt janicsárnapló 1556–57-ből* – utalt a szabadságharc leverésére és a kádári megtorlás korszakára, ugyanakkor arra is, hogy még az átneveltek és a forradalmat megtagadók is képesek elbizonytalanodni. Egyben figyelmeztetett arra is, hogy a birodalmat őrzők összetartó ereje nem más, mint a félelem. „Mert feljön a nap. És

tűző sugarában is dúdolgatok. Vigyázzban álmodok. Többször elfelejtem, hogy kinek a katonája vagyok. Elfelejtem Anatólia katonaiskoláit. Elfelejtem a legdiadalmasabb harcokat. A budai pasa bőrömbé égetett kitüntetéseit, amikor a harcosok és hűségesek első sorába léptem. Allah irgalmazzon nékem! És a Hódoltságnak! Hogy a két nyárfát még sokáig előrizzem félelmemben.”⁸⁵ Míg Nagy Gáspár versével/verseivel, addig Buda Ferenc személyével és sorsával idézte meg 1956-ot. A költő húszéves fiatakként verseket írt a forradalom idején – ezek miatt egy év börtönbüntetésre ítélték. A költeményeket ugyan a közönség nagy része nem ismerhette, azok majd csak a rendszerváltó *Hitelben* jelenhettek meg⁸⁶, de a forradalom alatti szerepéről – Lezsák Sándor

korabeli kifejezésével: „sorsának tudatrándító évszámáról” – sokan tudhattak.⁸⁷ Buda ezúttal *Roham* című nagy hatású versét adta elő szuggesztíven – a záró versszak a nemzedék és a nemzet számára adott küldetést és a jövő iránti bizalmat egyaránt megszólaltatta: „Szakadék életünk örökös küzdelem ez örömért, maradék ifjúságunkért. Konok hit nélkül nem megy. Nélkülünk ki hajtaná végre a virradatot? Fűvek, levelek hatalmára esküszöm. Virulj fel, szabadulás.”⁸⁸

A nemcsak esztétikai, de erkölcsi mintaként is szolgáló költőelődöt, Nagy Lászlót Szervác József⁸⁹ és Csoóri Sándor verssel, az özvegy, Szécsi Margit pedig jelenlétével idézte meg. „Átdübörögtek patáitok, nem lovaké, / szűkülő tankoké / Rajta, feje fölül a csillagot / lerúgnátok ma is, le arcáról az

⁸³ Hogy az írószövetségi beszélgetések Antológia-esttel való párhuzama – jobban mondva előbbi utóbbi előzményeként való tárgyalása – nem önkényes, és nem csupán Lezsák Sándor személye köti össze a két eseményt, arról a 2016-ban kiadott jegyzőkönyv elolvasása során megbizonyosodhatunk. Ahogy az 1985-ös lakiteleki esten a képzőművészeti alkotások és a kiállítás-megnyitó egyfajta „fedősztoriként” funkcionált, úgy 1982–83-ban az Írószövetség 1945 utáni történetének mélyebb megismerése volt az ürügy. Az 1956 után többször „izgatásért” bebörtönzött, a kommunista diktatúra által szabadulása után is megfigyelt és ellehetetlenített Kasánszky Zsombor például az első beszélgetés zárásaként példátlanul kemény szavakkal állított emléket a forradalomnak: „Egy nép teljesen reménytelenül és teljesen elszántan lerázta azokat, akik ölték, akik azóta hülyére hazudták a fejét. És azóta itt valamennyire emberi az élet. [...] Amíg Nagy Imre előtt és a többi áldozat előtt fejet nem hajthat a magyar ifjúság, addig őszintén erről [...] nem lehet [...] tisztán beszélni. [...] Mert jól tudjuk, hogy mindent azoknak a VIII. kerületi kamaszoknak, a IX. kerületi, szerencsétlen sihedereknek köszönhetünk, akiken úgy ment át a tank – láttam a saját szememmel! –, hogy a hernyótalp nyoma rajta volt a kabátjukon. Hogy van vaj, kenyér, meg nem vagyunk nyomorban, azoknak az embereknek köszönhető, akik csodálatosan kifejezték, őszintén, a fiatalság lendületével, hitével egy nemzetnek az öneszmélését. Életem legnagyobb élménye volt – 16 évesen –, amikor mindenki boldog volt az utcán. Őszintén beszélünk, és órák alatt eltűnt a rendszer, amelyik addig hazudott.” Kasánszky mindemellett nemcsak Bibó Istvánt idézte, de a Magyar Testvéri Közösség perében halálra ítélt és kivégzett Donáth György nevét is megemlítette a kommunizmus áldozataként. Uo. 99–102. Az esteken olyan, az 1945 utáni Írószövetség történetét meghatározó személyek emlékeztek vissza hosszabban, mint Barabás Tibor, Kuczka Péter, Tamási Lajos, Bárány Tamás és Fekete Gyula, előadást tartott a magyar irodalom ebben az időszakban született legfontosabb műveiről Pomogáts Béla, de szót kaptak a korabeli kommunista történetírás olyan képviselői is, mint Berecz János és Molnár János. A közönség soraiban – közülük többen hozzá is szólva – olyan, a korabeli közéletben és/vagy a későbbi ellenzékben fontos szerepet játszó személyek is megjelentek, mint Buda Ferenc, Csengey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Für Lajos, Kőnczöl Csaba, Krassó György, Tóth Erzsébet vagy Turcsány Péter. Uo.

⁸⁴ Nagy Gáspár: *Két nyárfa a Hódoltságban. Föllelt janicsárnapló 1556/57-ből. Tiszatáj*, 1981/3, 6.

⁸⁵ Uo.; A versről lásd: Jánosi Zoltán: „Kőbe csiszolt villám”. *Archaikus és folklórtudat Nagy Gáspár verseiben. Kortárs*, 2012/9, [76–83.] 79.

⁸⁶ Buda Ferenc: *Versek a Falak könyvéből. Rend; Tizenöt-húszéves halottak; Földfekete; Pesten esik a hó. Hitel*, 1989. 06. 21. 4. A verseket az ötvenedik évfordulóra adták ki gyűjteményes kötetben: Uő: *Túl a falon. Az én ötvenhatom*. Budapest, Holnap, 2006.

⁸⁷ Lezsák Sándor: *Tűnődő hallgatás*. In: *Csönd, ének, csönd... i. m.* 1986, [29–35.] 30–31.

⁸⁸ Buda Ferenc: *Roham. Új Írás*, 1968/5, [23–25.] 25.

⁸⁹ Szervác József (1952–2001): költő. 1973-ban jelentek meg első versei, Nagy László mutatta be az *Élet és Irodalomban*. Részt vett a Fiatal Írók József Attila Körének tevékenységében, olykor helyszínt is biztosítva a találkozásoknak.

arcot. [...] Nagy László betakarva. / Körötte csak halál van. / Nagy László sírja fázik / a temető-házában”⁹⁰ – Szervác e verssorai is világosan utaltak arra, hogy nem csupán az egykori tekintélyes költőtársról szólt a megemlékezés. Nagy László aligha véletlenül „keveredett ide”: erkölcsi integritásához és a következő nemzedékek számára való példaadásához alighanem az 1956-hoz való viszonyulása is hozzájárult: a forradalom utáni verseiben példátlan nyíltsággal siratta meg az áldozatokat, és állított emléket

az elhazudott szabadságküzdelemnek.⁹¹ De szintén átvérezte ’56 hangulata Csoóri Sándor megszólalását is, aki a közép-európai, hangsúlyosan a lengyel–magyar sorsközösség megjelenítéseképpen az először az emigráns *Új Látóhatárban* megjelent, *Senkid, barátod* című versét olvasta fel.⁹² A költemény egy, Kovács Istvánnal⁹³ közös lengyelországi látogatás idején született, amikor a Szolidaritás vezetőjének, Lech Wałęsának a nagygyűlésére is ellátogattak.⁹⁴ (A verset Nagy Gáspár nem véletlenül tekintette

Zbigniew Herbert⁹⁵ *A magyaroknak* című, 1956-os poémája ikerpárjának.)⁹⁶

Nemcsak 1956 szavak nélküli megidézése feszegette a hatalom nem túl tágas tűréshatárait. Lezsák Sándor a magyar irodalom és kultúra határtalanságáról szólva a kultúrpolitika visszasságait kritizálta – azt, hogy a nyugati emigrációban született szellemi termékeket csempészárúként kezelik, a határon túli magyarság pedig egyre kevésbé kaphatja meg itthonról a megerősítő szellemi

⁹⁰ Szervác József: Némáság Napja, 1985. július 17. In: Uő: *Mi fájna?* Budapest, Magvető, 1987, 74–75.

⁹¹ Néhány idézet az 1965-ban megjelent, *Himnusz minden időben* című verseskötetből. „tördelve kezeimet álmélikodom: / nem hittem volna soha, / nem hittem volna soha: / hogy ti szüzek az ágyatokban / hideg fegyverrel feküsztek, soha: / hogy ti kölykek a tejfogatok / hirtelen kipotyog s iszonyatos / gyöngyvirág nyílik a kövezen...” (*A város címere*); „háborgóbban imádni nem lehet / halállal kacér hazát, szeretőt” (*A vak remény*), „Sortüzek döreje szédít, / szív szakad és vakolat, / gyász-szalagok közt az Édes / már megint sírfafakadt [...] félelem dobog a házban, a tájban körös-körül” (*Varjú-koszorú*). Nagy László verseiben megjelenik az életben maradtak önvádja, amely egyszerre adózik tisztelettel a hősök és halottak emlékének („torkolat-tüzek, láncok, / sikoly-címeres lányok, / üszöktől cirmos virágok, / komor vagányok”) és egyszerre próbál vezekelni („Meghalni se tudtál, / te csak az asztalra buktál, / beborultál [...] egy árva hajszálat se küldtél, / csak beleöszültél, / csak beleőrültél.”) (*A falak négyszögében*). Ez utóbbi lüktetésében szinte felidézi az *Egy mondat a zsarnokságról*-t. „Szabályos téiben / itt állsz egyedül ébren / a falak négyszögében / ágyudörejként / visszhangzó köhögésben, / lélekben is fázva, / késekkel koronázva, / bú-bajba csavarodva, / s már szégyellve szórod oldó / igéid a sorsra, / mintha már vétek volna, / ha a tavaszra gondolsz, / orgonákra, / lilán dagadó tündő-fákra – / jaj neked aki voltál / tüzes királyka: / itt legbelül / félszegen, illetlenül / lehelsz a jégvirágra, / hogy kiláss a világba!” Két verse fenn is akadt a cenzúra „rostáján”: az egyik, amelyben a gyászkocsi vonul „át a zsvajon”, „fekete kamera” kíséretében, ami „fölvész / minden elevent, megrakodik / rózsával, tökkel, gerincekkel” (*Semmi fenség*), és a másik, amely életadó támaszt tulajdonít a holtaknak („A vértanúk vajúdva, / magukból döngönyözve / uszítanak élni újra”) (*Kitűnik származásom*). A verseket lásd: Nagy László: *Himnusz minden időben*. Budapest, Szépirodalmi, 1965.; Domokos Mátyás: *Leletmentés*. Budapest, Osiris, 1996, 149–159. E sorok írója – Szekér Nórával közös tanulmányban – foglalkozott a kérdéssel: Nagymihály Zoltán – Szekér Nóra: *Eszme a magasban. A nemzeti ellenzék példaadó elődei*. In: *Forrásvidék. A nemzeti demokratikus gondolkodás a magyar folyóiratok tükrében, 1956–1987*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 26., 2017, [81–126.] 101–108.

⁹² Csoóri Sándor: *Senkid, barátod. Új Látóhatár*, 1981/3–4, 489.

⁹³ Kovács István (1945): költő, történész, polonista. Az ELTE történelem–lengyel szakán végzett, itt kapcsolódott a Kilencek költőcsoport tevékenységéhez. 1971–72-ben a Herder-díjas Illyés Gyula ösztöndíjasaként hallgatott a Bécsi Egyetemen. 1981-től az ELTE Lengyel Tanszékének tudományos munkatársa volt. 1994–95-ben, valamint 1999 és 2003 között krakkói főkonzul.

⁹⁴ Sutarski Konrad: Csoóri Sándor és lengyel kapcsolatai. *Hitel*, 2017/1, [82–88.] 83–84.

⁹⁵ Herbert, Zbigniew (1924–1998): lengyel költő. A második világháború idején a Honi Hadsereg tagjaként vett részt az ellenállásban. 1950-ben jelentek meg első versei, 1956-ban költeménnyel mutatott szolidaritást a magyar forradalommal. A nyolcvanas években a lengyel ellenzék meghatározó költője. 1986-tól Párizsban élt, 1992-ben tért haza.

⁹⁶ „Kezünket kinyújtva / állunk a határon / s a levegőből roppant zsinórt / fonunk nektek testvérek / az elfülő kiáltás / s a görcsbe rándult öklök / haranggá jajdulnak s a szív / nem verhet riadót / a véres kövek kérnek / haldokló vizek kérnek / s mi állunk a határon / csak állunk a határon / állunk a józan ész / jól-fontolt határán / innen nézzük a tűzvészt / halálba bámulunk” – szól Herbert verse Gömöri György fordításában. „dehát kid vagyok, nagyhitű, sápadt ország? / Senkid, barátod, csalános magyar, / ki címeres utcáidon lődörög áfonyaízű délben / s igaz gyászában is / szeretőt keres magának lányaid közül, / mert érinteni akar, / mert szorítani, / tombolni veled levél és sugár-zenére, / túrni a poshadt cékla szagát órákon át / a zöldségbolt előtt, / túrni a tűrhetetlent, / a legvadabb reményért sorban állva” – így Csoóri Sándor huszonöt évvel később. Herbert, Zbigniew: *A magyaroknak*. [Ford. Gömöri György]. *Délamerikai Magyarság*, 1961. 10. 20. 3.; Csoóri i. m. 1981, 489.; Nagy Gáspár: *Ami augusztus óta történt...* Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló*, 1980–82. *Hitel*, 1997/9, [104–107.] 106.

táplálékot.⁹⁷ Ennek igazolásaként hozta fel, hogy Kányádi Sándor *Fekete-piros* című, 1972-es verse is csupán hangszalagról szólhat, hiszen „útlevél hiányában, a nagy távolságok, vagy a politikai fenntartások miatt csak ritkán vagy egyáltalán nem lehetnek köztünk azok, akik Kolozsváron, Újvidéken, Münchenben vagy Chicagóban élnek”.⁹⁸ Kányádi versének meghallgatása ugyanakkor nyilvánvalóan az összmagyar szolidaritás tudatát kívánta megerősíteni.⁹⁹ Az egyre nehezebb erdélyi helyzetre utalt Kovács István verse is, aki Borbáth Károlyra, a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemről a nagyenyedi kollégium könyvtárába,

majd Vargyasra száműzött és a Securitate által üldözött történetre emlékezett, akinek sanyarú sorsában Erdély magyarságának cserbenhagyottságát látta megtestesülni.¹⁰⁰

„Ilyet még sosem éltem át: vastapsot, igazi, ütemes vastapsot kapott Buda Ferenc és Ratkó József. Mint a rocksztarok. Ahogy körülnéztem, a széksorokban jobbára huszonéves fiatalok ültek” – nem véletlenül idézte meg így a hangulatot az országos napilapokban egyetlenként tudósító, „bűnéért” aztán felelősségre is vont Kovács Júlia.¹⁰¹ És aligha véletlen a szerzők kiemelése: a legszuggesztívebb, egyben

legnagyobb ünneplést kiváltó felolvasás alighanem Ratkó Józsefé volt. Ratkó – Görömbei Andrással is „egyeztetve”¹⁰² – a *Tánc* című versét olvasta fel.¹⁰³ A közállapotokat művészi élességgel bíráló, egyben dermesztően magával ragadó költemény meggyőző erővel, tablószerűen azonosítja a magyar társadalom legfontosabb problémáit: a korábbi évek, évtizedek nemzeti büntudatkeltésének következményeit, a történelmi tudat hiányosságait, a népességfogyást, a születések csökkenő és a halálozások növekvő számát, Közép-Európa megosztottságát.¹⁰⁴ A tablót teljessé teszi, hogy Ratkó a verset Fábry Zoltánnak,

⁹⁷ Lezsák i. m. Előszó, 2017, 23.

⁹⁸ Élő Antológia i. m. 2017, 34. Az útlevél megvonása Kányádi Sándorra éppúgy igaz volt, mint sok más erdélyi magyar értelmiségire. 1987-ben amikor nyugati útjára nem kapott útlevelet, ez volt az utolsó csepp a pohárban: tiltakozásul kilépett a Román Írók Szövetségéből. Bővebben lásd: Szíki Károly: A létnek értelmet adó ígék. Beszélgetés Farkas Árpád Kossuth-díjas költővel. *Agria*, 2018 tele, [87–96.] 90.

⁹⁹ „Honnan e mozdulat-ország? / S milyen titkos adó-vevők fogják, / folyton sugározván, / az egyazon vér és velő / hullámhosszán?” – szól a vers. Kányádi Sándor: *Fekete-piros*. In: Uő: *Fekete-piros versek*. Budapest, Magvető, 1979, 214–217.

¹⁰⁰ Kovács István: Vallomás. Borbáth Károlynak. *Népszava*, 1984. 06. 02. 9.; *A vers ereje – Kádár féleme... i. m.* 2015. Borbáth Károly életéről és megfigyeléséről lásd: Szécsi Antal: *Meglesett élet. Beszúgó jelentések dr. Borbáth Károly történetéről*. Székelyudvarhely, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, 2011.

¹⁰¹ Kovács Júlia: Élő Antológia. *Népszava*, 1985. 10. 30. 6. Kovács Júliát a cikke után nem sokkal eltávolították a *Népszava* kulturális rovatától. Az ő írásán kívül csupán Beke Mihály András tudósított az estről, a *Köznevelés* egyik 1985. decemberi számában. Petrik i. m. 2017, 17.; Beke Mihály András: *Versék visszfénye. Köznevelés*, 1985. 12. 06. 12.

¹⁰² Babosi László: A moralitás esztétikuma. Beszélgetés a hatvanéves Antall Istvánnaal Ratkó Józsefről és a Hangsúly című hangos folyóiratról. *Magyar Napló*, 2013/7, [34–48.] 44.

¹⁰³ Ratkó József: *Tánc*. Fábry Zoltánnak. *Életünk*, 1979/7, 515–516.

¹⁰⁴ „Magyarország temetőföld, / posztumusz humusz. / Történelme soha el nem / évülő priusz. [...] Bűnrel itt minden – halotti / anyakönyv a rög. / Írva benne jó magyar, vad / tatár és török. [...] Magyarország temetőföld, / toroz és vigad. / Holtjaiból kóstolót küld / szomszédainak. // Duna-környék szétszóratott, / éhes népei, / vagyunk ma is ama székely / György vendégei. // Magyar, oláh, szláv – mindigre / ebhitő pogány, / csüddöngölőt járunk ma is / Ady homlokán. [...] Életet aki ha itt vet, / húsba vet magot. / Holtból bú elő a kisdéd / jövőd halott. // Mégis: hogyha szülni már egy / ringyó sem akad, / hónom alatt költöm ki a / fiacskáimat.” Uo. Aligha véletlen, hogy a vers több évvel születése után, csupán 1979-ben jelent meg a szombathelyi *Életünk*ben. Ratkó egy 1979-es szentendrei író-olvasótalálkozón – amelynek szövege 1991-ben, a *Magyarok* című lapban jelent meg – annak tulajdonította, hogy a verset hosszú ideig nem közölték, mert szerepelt benne az „oláh” szó. „Például van egy versem, amit azért nem közölnek, mert a magyar és a román állam között az első államközi szerződés az volt, hogy az oláh szót nem lehet magyarul leírni az ezután megjelenő cikkeken, verseken. [...] Bennem az oláh szónak nincs pejoratív értelme, annál is inkább, mert nyelvilag származtatható a vláhból. A másik, hogy szerintem, ha megváltoztatnám ezt a szót, mondjuk románra, akkor nem pontosan azt mondaná, amit akarok mondani, mert ez az ötödik kötetnek lesz a nyitóverse, és ott a büntudatról is szó van. Arról, hogy gyűlöljük egymást. Nem azért nem akarom megváltoztatni, mert én fasértban szeretnék lenni a szerkesztő urakkal, egy ördögöt, azért, mert Ady is így írta, és ez a versszak Adyra utal, egyértelműen benne van Ady. [...] De hát itt a románok nem is tudnak erről a versről, nem is biztos, hogy kifogásolnák. Nem hiszem, hogy engednem kellene ebben az esetben.” A költő ugyanitt beszélt példátlan nyíltsággal a nemzettudat torzulásairól, magyarországi demográfiai krízisről és az abortuszok hatalmas számáról. „a szomszéd népek egyike-másika igen jó megoldást talált. Nem a románokra gondolok, akiknél nem lehet elkaparni a gyereket, hanem a németekre, vagy a franciákra, ahol a gyerek felnevelési költségeinek kb. a 70 százalékát vállalja

a csehszlovákiai magyarság legendás – egyben megkérdőjelezhetetlenül baloldali, a világháború utáni jogfosztást a legmegrázóbban megéneklő – képviselőjének ajánlotta.¹⁰⁵ Az sem véletlen, hogy Nagy Gáspár egy, Ratkónak írt levelében – melyben „óriási és egyre aktuálisabb” versnek nevezte a *Táncot* – párhuzamot vont a magyar öntudat szomszédos országokban és Magyarországon egyaránt tapasztalható elnyomása között, a költeményt „az itthoni (!) kisebbségbe apasztottak panaszának”, „bátor tiberici gesztusnak” nevezve.¹⁰⁶ Az Ady Endrét megidéző Baka István¹⁰⁷ pesszimista korrajza szintén kritikát mondott a társadalmi közállapotokról („Hová robog ez a vonat ki tudja / az állomások

régen elmaradtak / megfulladok de zárva minden ablak”),¹⁰⁸ Aczél Géza¹⁰⁹ verse pedig nyíltan néven nevezte a szovjet megszállást, a magyarságtól idegen diktatúra berendezkedését („számban kosz íze szememben valami reménytelen rendetlenség / orrom is húzódik lassan – uraim ázsia szag van”).¹¹⁰

Lezsák Sándor zárszavában így összegezte a katartikus estét, még tovább erősítve az '56-os utalásrendszer: „Hitem szerint ez a mai este közösen teremtett vers. Költők, grafikusok, népművelők és Önök tették azzá, ami. Élő, eleven vers. Virrasztott benne a történelem, a költő szava, *ragyog az októberi erdő*... Őrizze meg jól az emlékezetünk!”¹¹¹ Az évtizedekig elhallgatott és

elhazudott forradalom emlékét szavak nélkül is, a művészet és a közösségi emlékezet erejével feloldó est nyílt hadüzenetet jelentett a hatalom történelemképe számára. Petrik Béla joggal állapítja meg: „ez a fórum, amelyen valóságosan képviseltette magát a teljes, hangsúlyosan vidéki Magyarország, virtuálisan pedig az egész világ magyarsága [...], jelentőségét tekintve messze túlmutatott a demokratikus ellenzék bármely korabeli, néhány tucat ellenzéki személyt megmozgató, így teljesen elszigetelt és lokális megmozdulásán”.¹¹² Az adminisztratív hatalmi reakciók is ehhez mértek voltak: Lezsák Sándort a lakiteleki művelődési házi állásából,¹¹³ a vele szorosan együttműködő Kozma Hubát – aki a kiállítást Kiskunmajsán kívánta

át az állam. Nálunk az új családjogi rendelkezésekkel is kb. 26–28 százalék. Azt hiszem, a megoldás a százalék közötti különbség. [...] Hivatkoznak itt egyesek arra, hogy a népnek joga van, szabadságjoga eldönteni, hogy mikor hány gyereket szüljön. Ez természetes, csakhogy egy nemzetnek, egy nemzet összes asszonyának nincs joga arra, hogy tizenvalahány esztendő alatt négymillió gyereket elkaparjon. Ez nem szabadság. A szabadság, mint tudjuk, a felismert szükségszerűség irányába ható cselekvés. Nem hiszem el, hogy a szocializmusban az, hogy négymillió gyereket elkaparunk, a felismert szükségszerűség irányába ható cselekvés lenne.” Bosnyák Sándor (Szerk.): A hatalom és az ember viszonya foglalkoztat. 1979. április 5-én Ratkó Józseffel való szentendrei író-olvasó találkozóról készült magnófelvétel. *Magyarok*, 1991/3–4, [133–147.] 134–135., 139.

¹⁰⁵ Fábry Zoltán *A vádlott megszólal* című, 1946-ban írt megrázó manifesztumából 1967-ben a *Kortárs* közölt részletet, majd 1968-ban, a prágai tavasz eltiprásakor – bizonyítva a magyar kisebbség folyamatos hűségét – a pozsonyi *Irodalmi Szemle* is. A szöveg nyomtatásban ekkor jelenhetett meg először. Fábry Zoltán: *A vádlott megszólal. A cseh és szlovák értelmiség címére. Irodalmi Szemle*, 1968/7, 577–591, 1968/9, 676–691. Fábry a magyarországi közéleti vitákhoz is hozzászólt: 1969-ben például a Gulyás Mihály *Tétova gondolatok a hazáról* című, a nemzettudat általános hiányát szóvá tevő írására érkezett Rényi Péter-féle ledorongoló kritikát tette határozott bírálat tárgyává. Lásd: Uő: *Kritikai jegyzet. Kortárs*, 1969/9, 1497–1498.

¹⁰⁶ Idézi: Babosi László: „Magasles és bunkerek közt”. Nagy Gáspár levelei Ratkó Józsefhez. *Hitel*, 2009/5, [31–39.] 35.

¹⁰⁷ Baka István (1948–1995): költő. 1971-ben végzett a szegedi József Attila Tudományegyetem magyar–orosz szakán. A hetvenes évektől a *Tiszatáj* meghatározó szerzője, a kommunista diktatúra háttérbe szorított szerzőinek fordítója.

¹⁰⁸ Baka István: Ady Endre vonatán. *Tiszatáj*, 1980/9, 8.

¹⁰⁹ Aczél Géza (1947): költő, szerkesztő. 1971-ben végzett a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–orosz szakán. 1978 és 2015 között az *Alföld* szerkesztője, főszerkesztő-helyettese, majd főszerkesztője.

¹¹⁰ Aczél Géza: A térség kritikája. *Tiszatáj*, 1986/1, 4. Aczél a Lezsák Sándor lakásán az est előtt tartott délutáni összejövetelen az onnan jelentő ügynök elmondása szerint hasonló szellemben nyilatkozott: „...a sajtószabadság hiányáról szólva arról beszélt, hogy Magyarország »Moszkva provinciája, nincs önálló magyar gazdaság és kultúrpolitika. A baj okát kellene megszüntetni, de erre nincs mód...«. A 85–90 fős baráti kör összejöveteléről tudósító jelentés szerint többek között aláírásokat gyűjtöttek a bős–nagymarosi vízlépcsőről szóló népszavazás kiírásához, valaki pedig a Párizsban élő szociológus, Kemény István tiszteletére megjelent, *Isten éltessen, Pista!* című kötetet árulta. In: *Élő Antológia... i. m.* 2017, 106–108.

¹¹¹ Lezsák Sándor: Zárszó. In: *Élő Antológia... i. m.* 2017, 93.

¹¹² Petrik i. m. 2017, 10.

¹¹³ Gyöngyösi György: *Levél Lezsák Sándornak a megbízásos jogviszony megszüntetéséről* (1985. november 15.). In: *Élő Antológia i. m.* 2017, 115.

Fekete Gyula, az első lakiteleki találkozó „kormányosaként” a történelmi előzményekről is megemlékezett. Fotó: Lakiteleki Rendszerváltó Archívum.

megrendezni – a Kiskunmajsai Helytörténeti Gyűjtemény éléről bocsátották el.¹¹⁴ A kommunista diktatúra „normális” ügymenete szerint az Antológia-est emlékeztétét is el akarta törölni a föld színéről: az eseményről készült, a Magyar Televízió Szegedi Stúdiója által készített felvétel megsemmisítését Kornidesz Mihály, az MSZMP KB tagja és tv-elnök rendelte el, ám arról a szegedi stúdió munkatársa, Regős Sándor – komoly személyes bátorságról tanúságot téve – másolatot készített.¹¹⁵

A teljes hírzárlat persze nem lehetett sikeres: Lezsák érdekében a felolvasó költők egyike, Nagy Gáspár szervezett aláírásgyűjtést – elsősorban a

többi, esten megszólaló költőt szólítva meg –, de a Szabad Európa Rádió és a Tollas Tibor szerkesztette *Nemzetőr* is beszámolt az eseményről, méltatva azt.¹¹⁶ Az „októberi erdő” ragyogására alighanem két évvel később, a politikai cselekvés kezdeteikor és a fórumteremtés idején is emlékeztek az összegyűltek.

A MAGYARSÁG IGAZI ESÉLYE(I)RŐL AZ ALFÖLD KÖZEPÉN (1987)

„Lakiteleknek lassacskán már történelmi szerepe kezd lenni. Nagy szó ez, de irodalomtörténeti szerepe már van, hiszen ezelőtt nyolc évvel, amikor itt a fiatal írók összejöttek, magában véve Illyés Gyula jelenléte és felszólalása is

irodalomtörténetivé avatta azt az alkalmat... [...] Volt ezután itt más összejövétel is, amikor tizennégytizenöt költő estjére félezen összejöttek az ország minden részéből ide, szintén Lakitelekre. Vagy a köztünk lévő Buda Ferenc ötvenedik születésnapját ünneplendő ugyancsak összejöttek ugyanezen a helyen, Lakiteleken, sokan barátok;¹¹⁷ úgyhogy ez már jogot ad arra, hogy a *genius loci* emlegessem ezúttal, ésszeretném, hogy ha ez a mostani összejövétel szintén helyet kapna a lakiteleki, már-már a történelmet [...] érintő események sorában” – az 1987-es találkozón elnöklő Fekete Gyula így végezte el egyszerre a hely szellemének azonosítását, és tett a jövőbe mutató (valósnak bizonyuló) előretekintést.¹¹⁸ Az irodalom és a kultúra helyett (vagy sokkal inkább mellett) persze ezúttal már egyértelműen a politikáé, a változtatás reményéé, a *magyarság esélyeit* kutató várokozása volt a főszerep. E tanulmányban már csak terjedelmi korlátok miatt sem térhetünk ki hosszabban a találkozó megvalósításának kétségtelenül fontos előzményeire – a „tizenkilencek” levelére és annak pártbéli fogadtatására, a monori találkozóra és a „második Monor” megghiúsulására, vagy éppen a Bethlen Gábor Alapítvány hosszú évek küzdelme után való engedélyezésére. Röviden csak annyit jegyzünk meg, hogy minden itt felsorolt esemény fontos szerepet

¹¹⁴ Hajagos Csaba: Egy nemzeti kulturális fórum vezetőjének őszinte vallomása: avagy hol kezdődött az „ellenzékiesség” 1985-ben Magyarországon? *Hitel*, 2015/7, 76–86.

¹¹⁵ Petrik i. m. 2017, 16.

¹¹⁶ Babosi i. m. 2009, 37.; Petrik i. m. 2017, 17.; Ny. Gy. [Nyitrai Gyula]: Kultúrpolitika a gyakorlatban. Egy lakiteleki grafikai kiállítás következményei. *Nemzetőr*, 1985/12–1986/1, 7.

¹¹⁷ Buda Ferenc 1986. novemberi, ötvenedik születésnapjára szűkebb baráti társaságban került sor Lakiteleken. A köszöntés természetesen a hatóságok figyelmét sem kerülhette el. Ahogy Lezsák Sándor két évtizeddel később visszaemlékezett: közel száz barát gyűlt össze, az érkezőket rendőrök igazoltatták, és végig erős készültséggel voltak jelen – miközben a község kisbaltját kirabolták. Stefka István: Alapító atya. Rendszerváltók 45. – Lezsák Sándor. *Magyar Nemzet*, 2005. 12. 17. 30.

¹¹⁸ Fekete Gyula hozzászólása. In: *Lakitelek*, 1987 i. m. 9.

játszott a tanácskozás megszervezésében.¹¹⁹ Az évek során megszerveződött és megedződött az a „kemény mag”, amely az első lakiteleki találkozó szervező társaságát adta: a Magyar Demokrata Fórum hét alapítója (Bíró Zoltán, Csoóri Sándor,¹²⁰ Csurka István,¹²¹

Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba, Lezsák Sándor), kiegészülve a szervezésben szintén oroszlánrészt vállaló Bakos Istvánnal¹²² és Bihari Mihállyal.¹²³ (Az MDF szervezői között szintén ismert Csegey Dénes¹²⁴ és Joó Rudolf¹²⁵ valamivel később, a

tanácskozás után csatlakozott a „hetekhez”.)

A tervezett – vagy ekkor inkább még csak remélt – változtatások gyökerességére jó példa lehet a végül 1991-ben megjelent¹²⁶ lakiteleki jegyzőkönyv első és

¹¹⁹ Bíró Zoltán a „tizenkilencek” levelének „elaltatását” nevezte annak a pontnak, amikor világossá vált, hogy „a hatalommal semmiféle további egyezkedésnek nincs értelme és nincs helye, az együttműködés minimumának sincs esélye és jogosultsága”. A monori közös ellenzéki találkozó és a magát demokratikus ellenzéknek nevező csoportosulás *Társadalmi Szerződésének* megjelentetése azt tette világossá a nemzeti ellenzék számára, hogy fontos, hogy szűkebb, „saját körben” is definiálja önmagát. A Bethlen Gábor Alapítvány kiépülő szervezeti keretei az előzetes megbeszéléseknek adtak teret – 1987. szeptember 5-én például Für Lajos nagymarosi lakásán a BGA titkársági ülésének keretében zajlottak a találkozó megszervezésének utolsó simításai. Lásd bővebben: Bíró Zoltán: *Elhervadt forradalom*. Budapest, Püski, 1993, 12.; Szeredi Pál: Sztereotípiák boncasztalon. A lakiteleki találkozó előtörténetének néhány legendájáról. *Rendszerváltó Archivum*, 2017/3, 20–32.; Szécsi Árpád: A „szabadság kis köreitől” a választási győzelemig. A Magyar Demokrata Fórum története a korai kezdetektől 1990. március 25-ig. In: *Tudományos diákköri dolgozatok* – Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2001/2, [188–232.] 197–200.; Uő: A Bethlen Gábor Alapítvány kronológiája, 1979–1990. <https://bethlenalapitvany.com/alapitvanyrol/kronologia/> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 04.)

¹²⁰ Fontos körülmény, hogy Csoóri Sándor, mint a szervezők talán legtekintélyesebb alakja – amerikai emigrációs körútja miatt – nem vett részt az első lakiteleki találkozáson. Az 1987 augusztusában, a Lake Hope-nál zajló Itt-Ott találkozáson elhangzott *A nemzet mi vagyunk* című előadásában számos olyan témát is érintett, amelyek Lakiteleken is előkerültek. Előadásában a magyarság önvészítésének folyamatát detektálta, annak forrásvidékeként a 16–17. századi, katolikus–protestáns hasadást azonosítva. „Előbb a náció, aztán a religió” – idézte Bethlen Gábort, a nemzeti egység fontosságát és az egyes árnyalatok ezen kereteken belüli értelmezhetőségét hangsúlyozva. Világossá tette: a közgazdászok által meghirdetett reformprogramok fontosak ugyan, ám elsők között inkább azt kellene tudakolni, hogy „mi lesz belső tulajdonviszonyainkkal? Mi lesz a magyarság lelkiületével, műveltségével, folyamatosan romló tudatával?” A társadalmi válság egyik legfontosabb jeleként beszélt arról, hogy semmilyen kibontakozási lehetőségre nincs esély, mert Magyarországon „egy állam működött a nemzet helyén”. A teljes beszédet lásd: Csoóri Sándor: *A nemzet mi vagyunk. Itt-Ott*, 1987/3. 12–21.

¹²¹ Csurka István (1934–2012): író, politikus. 1956-ban a Színház- és Filmművészeti Főiskola *nemzetőrségének* vezetője volt, e tevékenységéért internálták. A kistarcsai táborban az állambiztonság beszervezte, de jelentéseket nem adott. 1985-ben előadást tartott a monori találkozáson. 1986-ban a Püski Kiadónál emigrációban megjelent kötete miatt szilenciumra ítélték. 1987-ben az első lakiteleki találkozó résztvevője és szervezője, az MDF alapítója, 1988-tól elnökségi tagja, 1991–92-ben alelnöke. 1993-ban kizárták a pártból, ekkor megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP), amelynek haláláig elnöke volt. 1990 és 1994, majd 1998 és 2002 között országgyűlési képviselő.

¹²² Bakos István (1943): művelődéskutató. 1970 után a Magyar Tudományos Akadémia Tudományszervezési Intézetében, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsában és a kormány Tudománypolitikai Bizottságában, 1979-től pedig a Művelődési Minisztériumban dolgozott. 1980-ban a Bethlen Gábor Alapítvány kezdeményezője és szervezője. Az 1987-es lakiteleki találkozó egyik szervezője, az MDF mint mozgalom tagja, ám annak 1989-es párttá alakulása után kilépett a szervezetből. 1994–1999 között az MVSZ főtájkára.

¹²³ Bihari Mihály (1943): jogász, politológus. 1973-tól oktatott az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, 1984-ben hozta létre az egyetem politikatudományi csoportját. 1987-ben az első lakiteleki találkozó egyik szervezője és résztvevője. 1988-ban kizárták az MSZMP-ből, 1989-ben az MDF párttá alakulásakor távozott a szervezetből. 1994 és 1998 között az MSZP országgyűlési képviselője. 1999 és 2008, majd 2010 és 2013 között az Alkotmánybíróság tagja, 2005 és 2008 között a testület elnöke.

¹²⁴ Csegey Dénes (1953–1991): író, politikus. 1978-tól jelentek meg írásai, 1983–84-ben a FIJAK titkára volt. 1987-ben az első lakiteleki találkozó résztvevője, a tanácskozás után az MDF szervezője, 1988-tól haláláig elnökségi tagja lett. 1989. március 15-én a Szabadság téren tartott nemzeti ünnepen jelképesen az ő beszédével „foglalták le” a Magyar Televízió épületét. 1990–91 között MDF-es országgyűlési képviselő.

¹²⁵ Joó Rudolf (1946–2002): politológus, diplomata. 1981 és 1985 között a budapesti Gorkij Könyvtárban dolgozott, a nemzetiségi kérdés alakulását és a határon túli magyarság helyzetét kutatta. 1985-től a Magyarságkutató Intézet főmunkatársa. 1987-ben az első lakiteleki találkozó résztvevője, a tanácskozás után az MDF szervezője. A Fórum által kezdeményezett, erdélyi magyarság helyzetét elemző 1988-as jelentés szerkesztője. 1991 és 1994 között a Honvédelmi Minisztérium, 1998 és 2000 között a Külügyminisztérium államtitkára.

¹²⁶ A szervezők – Bíró Zoltán, Csurka István és Für Lajos szerkesztésében – már korábban megpróbálták megjelentetni a jegyzőkönyvet, a Művelődéskutató Intézet égisze alatt, ez azonban – politikai okokból – kútba esett. A tanácskozáson jelen lévő Püski Sándor maga is felajánlotta a kiadás lehetőségét. Ezekkel kapcsolatban lásd: Feljegyzés a lakiteleki tanácskozás szervezői és a Művelődéskutató Intézet munkatársai közötti, az 1987. szeptember 27-i tanácskozás jegyzőkönyvének kiadása tárgyában történt egyeztetésről

utolsó mondatának kiemelése. Lezsák Sándor az összegyűlteket üdvözlő beszédében Kölcsey Ferenc 1834-es, a reformkor derekán elhangzott szavait idézte: „A szólásszabadság, Tekintetes Rendek, egyike a tiszteletre legméltóbb jogoknak oly nemzetnél, mely századok óta megyénként s országosan gyülekezik s a maga sérelmei és kívánságai felett élőszóval szokott értekezni; s nálunk annál tiszteletreméltóbb, mivel itt a sajtószabadság eltapodva van, s érzelmeinket és gondolatainkat egymással megszorítás és akadály nélkül közölni csak gyűlési beszédek alatt lehetséges.”¹²⁷ Serfőző Simon kizárólag írásban benyújtott hozzászólása, a kötet záró – a vidék Magyarország szenvedését bemutató, ugyanakkor az ott élők és dolgozók nagyszerűségéről értekező – szövege a következőképpen végződik: „Ha a rendszer bízna bennük, hihetnének a jogbiztonságban. Ha egy szabad ország szabad polgárai lehetnének.”¹²⁸ A változások szellemi megalapozásaként – hangsúlyozottan nem részletes

programdokumentumként – a *Lakiteleki Nyilatkozat* szolgált. Sorai jó érzékkel tértek ki a magyar társadalom legfontosabb aktuális problémáira, és – habár annak váza már előre elkészült – tulajdonképpen le is követték a lakiteleki vita dinamikáját és meghatározó felszólalásainak tartalmát is. „A magyarság történelmének egyik súlyos válságába sodródott. Népmozgalmi erejében megroppant, önhitében és tartásában megrendült, kohéziójának kapcsai tragikusan meglazultak, önismerete megdöbbenően hiányos. Összeomlással fenyegető gazdasági válságnak néz elébe. A magyar etnikumot példátlan széttagoltság sújtja. Nemzetünknek nincs közösen vállalható jövőképe. Az országot megrázó társadalmi-gazdasági válság, a demokrácia, a politikai intézményrendszer elégtelensége, a közkerölcs súlyosbodó gondjai, a kulturális élet, a közoktatás aggasztó tünetei, megmaradásunk gondjai kaptak hangot az eszmecsere során. A magyarság esélyeit kutató jelenlevők és felszólalók a józanság

és megfontoltság jegyében igyekeztek mérlegelni a kilábalás és a kikerülhetetlen megújulás, az igazán hatékony reformok módzatait. [...] Viták után a résztvevők egyetértettek abban, hogy egy ilyen közmegegyezés csak valamennyi progresszív társadalmi erő összefogásával teremthető meg. [...] Ezért javasolják a Magyar Demokrata Fórum létrehozását, amely a folyamatos és nyilvános párbeszéd színtere lehetne.”¹²⁹ A szervezők nemcsak a nyilatkozat megszületésének, de Bíró Zoltán előzetesen szintén eltervezett felszólalásának is komoly jelentőséget szántak. A találkozó derekán, a szünet előtt szólásra emelkedő Bíró a következőképpen válaszolt a már többek által érintett „mit kellene csinálni?” kérdésre: „A mi igazi kérdésünk most tehát elsősorban az, hogy mit tegyünk és mit tehetünk ebben a helyzetben. Egyelőre azt hiszem, aligha többet, mint hogy kinyilvánítjuk igényünket és szándékunkat egy olyasféle fórum létrehozására, amely a jövőben képes lehet közvetítő, tényfeltáró és javaslattevő szerepet

(1988. január 19.). In: *Dokumentumok a Magyar Demokrata Fórum korai történetéből, 1987–1989.* Szerk. Szekér Nóra – Riba András László. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 27., 28–34.; Kozák Gyula: Megzápult-e a lakiteleki gondolat, avagy: hol is van a jegyzőkönyv? *Beszélő*, 1990. 12. 01. 8–9.

¹²⁷ A szöveg eredeti helye: Kölcsey Ferenc: A szólásszabadság ügyében. In: *Kölcsey Ferenc összes művei.* Budapest, Szépirodalmi, 1960, [9–11.] 9. Idézi: Lezsák Sándor felszólalása. In: *Lakitelek, 1987 i. m.* 1991, [5–7.] 5. Kiss Gy. Csaba visszaemlékezésében különösen fontosnak titulálta, hogy Lezsák Sándor első szavai a szólásszabadságról szóltak. In: Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem.* Budapest, Nap, 2017, 120.

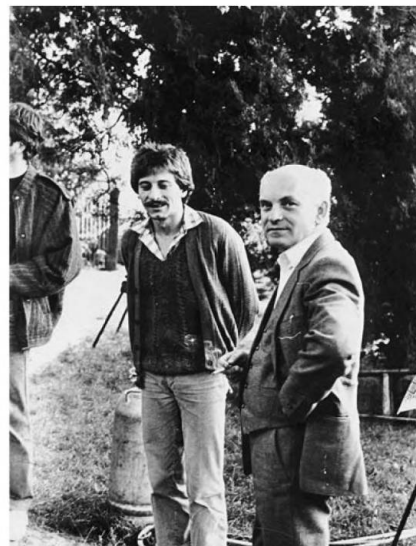
¹²⁸ Serfőző Simon írásban benyújtott hozzászólása. In: *Lakitelek, 1987 i. m.* 1991 [211–213.] 213.

¹²⁹ Lakiteleki Nyilatkozat. In: *Uo.* 177–179. A nyilatkozat nagyrészt Für Lajos keze munkáját dicséri. A történész egy, a nyugati emigrációban, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1987. áprilisi, maglasi előadásában a nyilatkozattal szinte szó szerinti átfedésben lévő gondolatokat fogalmazott meg: „Kiindulnunk abból kell, hogy a magyarság, mint népközösség, történelmének egyik, vagy éppen legsúlyosabb válságába sodródott. [...] Biológiai erejében megroppant, önhitében és tartásában megrendült, a köznormák és kohéziós kapcsok meglazultak, szétestek, magyarságtudata eltorzult és megdöbbenően hiányos, etnikumát példátlan széttagoltság sújtja. Hiányzik a demokratikus politikai struktúra, amelynek pluralista rendszerében öntevékenyen, gyorsabban láthatna hozzá a bajok orvoslásához. Nem lehet kétséges: megmaradásának és megújulásának ügyére kell koncentrálni legjobb erőinket – otthon, a kisebbségben és a nagyvilágban egyaránt.” In: Für Lajos: Kétfelé nyitott szem. Hogyan látják Magyarországon a Nyugaton élő magyarságot és mit várnak tőle? *Új Látóhatár*, 1987/3, [281–296.] 290–291. Kiss Gy. Csaba visszaemlékezése szerint Für Lajos már egy kész szöveggel várta a tanácskozás előtt néhány nappal tartott találkozójukon, ebbe dolgozta bele néhány módosító javaslatát. A találkozón – Fekete Gyula javaslatára – egy „szövegező bizottságot” is felállítottak, amely szintén véleményezte és minimálisan alakította a szöveget. Ennek – az említettekén kívül – Bíró Zoltán, Krasznai Zoltán, Lengyel László és ifj. Bibó István is tagja lett. In: Kiss Gy. *i. m.* 2017, 92–94., 124–125.

betölteni az államhatalom és a társadalom között: amely a részvétel, a párbeszéd és az együttműködés egyik szerény lehetőségét nyújthatja minden tiszta szándékú *magyar demokratának*, aki a nemzet ügyét, a magyarság jövőjének esélyeit a szívében viseli.¹³⁰ Bíró világossá tette, hogy a zárónyilatkozatban már nagy kezdőbetűkkel szereplő Magyar Demokrata Fórum¹³¹ „nemzet és demokrácia ügyét kívánja szolgálni”, zászlólobogtatás és harci kürtök fújása helyett „a magunk ízlése és lehetősége szerinti” csendes építkezést tűzi ki célul. Egy „kis társadalmat” – közösséget – kíván létrehozni, amely aztán a „nagy társadalomra”, az egész ország politikai nyilvánosságára hatást gyakorolhat.¹³²

A „magunk ízlése szerinti” építkezés nyilvánvalóvá tette, hogy az összegyűltek – legalábbis

a szervezők szándéka szerint – a korábbiaknál hangsúlyosabban kívánták önmagukat, a magyar társadalomban és közgondolkodásban elfoglalt helyzetüket definiálni. A „kit nem hívtak meg” vitája szinte a tanácskozás kezdetétől komoly indulatokat váltott ki, és egyik legfontosabb oka lett a Lakitelekről szóló utólagos ellentmondásos értékeléseknek. A *Lakiteleki Nyilatkozat* szövege nyilvánvalóvá teszi, hogy a résztvevők a válságból való kiutat „valamennyi progresszív társadalmi erő összefogásában” látják. A nemzeti ellenzék tagjai nem kívánták elvágni a kapcsolódási pontokat a pártvezetés bizonyos kérdésekben hasonlóan gondolkodó reformereitől (a több alapítóval jó, baráti viszonyt ápoló Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára meghívása és vállalkozása a fő előadás megtartására ennek leglátványosabb bizonyítékát jelentette),

Agócs Sándor és Bíró Zoltán. Bíró a fórumteremtést bejelentő beszédének különleges jelentősége volt. Fotó: Lakiteleki Rendszerváltó Archívum

de a több kérdésben szintén szövetségesnek tekinthető „demokratikus ellenzék” néhány meghatározó képviselőjétől sem (Konrád György¹³³ jelenléte és felszólalása pedig az erre való akkori fogadókészség egyik jó

¹³⁰ Bíró Zoltán felszólalása. In: *Lakitelek, 1987 i. m.* 1991 [95–98.] 97. Már a bejelentés előtt többen hasonló szellemben keresték a kibontakozást. A problémákat a pártvezetés felé is eljuttató, fórumhoz hasonló csatornák létrehozásáról beszélt Benda Kálmán, a helyi közvélemény képviselőjét is ellátó zene- irodalom- és művészetkedvelő baráti körök megerősítéséről ifj. Fasang Árpád. A szervezők szűk csoportjához tartozó Bihari Mihály a reformbázis szélesítését tartotta legfontosabbnak, Lakiteleket egy demokratikus reformmozgalom kibontakozásának egyik kezdőpontjaként definiálva. A szervezők koncepciójához talán a leghasonlóbb verziót – spontán módon – Elek István ismertette: „Hogyha egyáltalán valamit tehetünk, akkor a leggyorsabban meg kell tennünk azt, hogy kezdeményezünk egy szellemi mozgalmat, amely természetesen politikai jelentőségre tesz szert abban a pillanatban – hiába nevezük csupán szelleminek. [...] Kezdeményezzünk egy ilyen szellemi mozgalmat, reformklubok létrehívását, hozzunk létre egy valamilyen demokrata kört, nemzeti demokrata kört, vagy bármit, legyen bármi a neve, amely e mozgalom szervező erejének tekinti magát.” Bíró Zoltán felszólalása után Morvai László a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság nevében ajánlotta fel a szervezet kereteit, szakcsoportjait a fórum megteremtéséhez. A találkozón Gombár Csaba szót ejtett a „pártelvű pluralizmus” kérdéseiről, az esetleges többpártrendszerrel – ám ezt jelen helyzetben inkább párton belüli „platform- és frakciószabadságként” tartotta értelmezhetőnek. Konrád György a majdani helyzet kapcsán szintén arról beszélt, hogy a jövőben a különböző erőknek „a magyar politikai hagyományok alapján”, nem egy-, vagy két-, hanem többpártrendszer keretei között kell megszerveződni. Sajátos – és többek számára provokációval felérő – felszólalás volt az erdélyi szamizdat *Ellenpontok* korábbi szerkesztője, az 1984-ben Magyarországra települt és nemsokára svédországi emigrációt választó Tóth Károly Antal javaslata, aki – egy joghézagra hivatkozva – Országgyűlési Párt megalakítását javasolta, mondván: amit a törvény nem tilt, azt meg is lehet tenni. In: *Uo.* 48–49., 86., 91–92.

¹³¹ A névről is az 1987. szeptember eleji találkozón született döntés, a „fórum” szót Kiss Gy. Csaba javasolta. Kiss Gy. *i. m.* 2017, 91–92.

¹³² Bíró Zoltán felszólalása *i. m.* 1991, 97–98.

¹³³ Konrád György (1933–2019): író. 1955-től jelentek meg írásai. A hatvanas-hetvenes években publikált, a hivatalos kritika által bírált regényei (mint *A látogató* vagy *A városalapító*) komoly népszerűsége tette szert a „máskéntgondolkodó” értelmiség körében. 1973-ban Szelényi Ivánnal közösen írt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kötete után – „államellenes izgatás” miatt ügyészi figyelemztetésben részesítették. A „felajánlott” emigrációs lehetőséggel nem élt. Belső emigrációban élt, ugyanakkor több kötete számos nyugati nyelven megjelent. 1984-ben Herder-díjjal ismerték el munkásságát. A '70-es évektől részt vett a „demokratikus ellenzék” tevékenységében. 1988-ban a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) alapító tagja, 1991-ben a Demokratikus Charta szervezője.

Konrád György európai keretek között értelmezte a magyarságtudat formálódásának kérdéseit. Fotó: Lakiteleki Rendszerváltó Archívum

példája).¹³⁴ Az utóbbi csoportosulás keménymagjának tekintett *Beszélő-kör* hiánya ugyanakkor téma volt a találkozón: Benda Kálmán¹³⁵ és Bába Iván¹³⁶ mellett lehangsúlyosabban a reformközgazdász csoportosulás meghatározó alakja, Lengyel László tette szavá mindezt, valamiféle kirekesztésre és a népi-urbánus vita újraéledésére utalva.¹³⁷ Fekete Gyula levezető elnökként – részben utalva a megosztottság már korábban is tapasztalható jelenlétére – finoman azt jelezte, hogy „soha föl nem merült bennem, hogy

kirekesztettnek érzem magam, mert egy másíkfajta baráti társaság itt vagy ott összejött, és engem nem hívott meg”,¹³⁸ míg Bíró Zoltán a két világháború közötti rossz emlékű vita idejétmúltságára és már akkor is pontatlan meghatározására hívta fel a figyelmet.¹³⁹ A gordiuszi csomót Konrád György vágta át, több szempontból jelentős és hosszabban is elemezni érdemes hozzászólásával. Konrád abból indult ki, hogy elfogadja, hogy „ez egy baráti társaság összejövele, amely egyszersmind ennél a baráti társaságnál messzebb nyúló érdekek és feladatok perspektíváin gondolkodik”. „Helyénvaló, ha egy ilyen sátor kifejezi önérzetét, identitását, önarcképének főbb karakterisztikumait, ha megfogalmazza a maga különállását a magyar közvélemény egészén belül, és egyszersmind az összetartozását is” – közölte, arra biztatva a jelenlévőket, hogy – már csak a politikai pluralizmus kibontakozása érdekében is – „bátran mondják meg, hogy ők kicsodák”. Azt ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy a jelen nem lévők közül sokan „a magyar nemzeti függetlenség, a demokrácia, az önkormányzat kérdéseiről elmondták a véleményüket nyílt

beszédben”, „öncenzúra nélkül”, s azt is, hogy a Lakiteleken önmagát meghatározni készülő csoportosulás – Konrád megfogalmazása szerint „népi politikai csoportosulás, kulturális csoportosulás” – nem kezdeményező, „de mindenképpen idejében felzárkózó” ereje lehet a következő időszaknak.¹⁴⁰

A szervezők korábbi munkásságát és szerepvállalását, nemzeti sorskérdések iránti elkötelezettségét ismerve nem meglepő, hogy a tanácskozás egyik legfontosabb kérdése – a nyolc évvel korábbiakhoz hasonlóan – a nemzettudat és a nemzeti önismeret állapotának vizsgálata volt. A *Lakiteleki Nyilatkozat* e téren sem hagyott kétséget afelől, hogy a helyzet válságos: „a magyarság [...] önhitében és tartásában megrendült, kohéziójának kapcsolai tragikusan meglazultak, önismerete megdöbbenően hiányos”. A lehangsúlyosabb, legnagyobb elismerést kiváltó és a szocializmus kereteit leginkább feszegető fő előadást tartó Csurka István a fő problémák között azonosította a nemzeti közömbösséget, a „bűnös nép” tudatának meghonosodását, a kishitűségre való nevelést. Az általa meghirdetett

¹³⁴ Máiig pontosan tisztázatlan kérdés, hogy a „demokratikus ellenzék” keménymagjának tekintett *Beszélő-kör* tagjait Pozsgay Imre kifejezett kérésére nem hívták-e meg a találkozóra. Valószínűbbnek tűnik, hogy a szervezők maguk is úgy gondolták, hogy a Hazafias Népfront főtítkárának jelenlétében semmilyen szinten sem lenne szerencsés – a hatalom célkeresztjében álló szamizdatosok meghívásával – egy esetleges hatósági fellépés kiprovokálása. Az is tény, hogy a *Társadalmi Szerződés* meghirdetésének módja – és abban leginkább Kis János és Kenedi János részvétele – komoly bizalmatlanságot okozott a nemzetiek körében.

¹³⁵ Benda Kálmán (1913–1994): történész. 1942 és 1945 között a Teleki Pál Tudományos Intézet munkatársa, 1945 és 1947 között az ennek utódszervezeteként működő Történettudományi Intézet, 1947 és 1949 között a Kelet-európai Tudományos Intézet igazgatóhelyettese. 1949-ben politikai okokból elbocsátották, 1950-től a Dunamelléki Református Egyházkerület levéltárosa. 1957-től az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott. 1980-tól a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének vezetője.

¹³⁶ Bába Iván (1950): szerkesztő, diplomata. 1976 és 1983 között a Magyar Rádió Irodalmi Fősztályának szerkesztője, majd a *Nagyvilág* folyóirat rovatvezetője. A rendszerváltás idején a *Dátum* és a *Magyarok* főszerkesztője. 1998 és 2000 között varsói nagykövet, 2000 és 2002, majd 2010 és 2014 között a Külügyminisztérium államtitkára.

¹³⁷ Lengyel László felszólalása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 76–79.

¹³⁸ Fekete Gyula hozzászólása. In: *Uo.* 80–81.

¹³⁹ Bíró Zoltán felszólalása i. m. 1991, 97.

¹⁴⁰ Konrád György hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 86–89.

„antikatasztrófa-program” megvalósításának egyik legfontosabb feltételeként „magyarságunk tiszta újra megélését” nevezte meg, azt is világossá téve: a programnak egész nemzetben kell gondolkodnia.¹⁴¹ „Magyarságunk az elmúlt évtizedekben jobban összetöppedt, mint az országhatáraink” – összegzett.¹⁴² Csengey Dénes hozzászólásában hangsúlyozottan nem Európa-ellenes hangot kívánt megütni, de magyarság és európaiság főszórtól eltérő megközelítését ajánlotta. Szembeszállt azoknak a gondolkodásával, akik „már a magyarságról sem merészelnek úgy gondolkodni, hogy közben ne kiáltoznák folyvást és torkuszkadtából Európa nevét”, világossá téve: az ő koncepciója szerint „Európát, nemzeti kultúránk örökös fölöttes énjét nem érdeklik a buzgó tanítványok, a fürge utánczó, a hűségese követők. Csak a megformált, erős, új minőségek érdeklik. [...] Ha nem vesszük a bátorságot ahhoz, hogy a nemzet belső kötéseinek helyreállításán munkálkodjunk, hát maholnap lezuhanunk Európáról, mint egy darab rosszul odakent, mállott vakolat”.¹⁴³ A magyarság csak akkor maradhat meg Európában, ha azt új, sajátos magyar minőségével gazdagítja – ezzel a később felszólaló Konrád György sem vitatkozott, aki szintén érintette a nemzeti öntudatok

újraéledésének szükséges folyamatát, ugyanakkor másfajta, az Európai Közösség keretei között definiálva azt. „...ebből mindenképpen ki fog emelkedni a külső szemlélő számára [...] egy külön tónus, ami a magyarokat jellemzi Európában: ahogy van egy lengyel tónus, van egy francia tónus, van egy svéd tónus...”. Lényegbevágó megállapítása szerint a nemzeti öntudatra ébredés fokozatosságát az jelzi, hogy „melyik nép nemzeti öntudata milyen vereséget szenvedett az elmúlt száz év [...] vagy akár hosszabb időszak történelmében”, így Németországban következhet be mindez utoljára.¹⁴⁴ Szintén nem elvonatkoztatható az öntudat kérdéseitől a nemzeti emlékezet hiányosságának vizsgálata. Vigh Károly történész, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság vezetője – Csurka „saját Március Tizenötödikén” hiányára vonatkozó megállapításával összecsengve – szóvá tette a nemzeti ünnepek negligálását, az ünnepelni szándékozók ellehetetlenítését és rendőrkordonok közé szorítását, egyben javasolta március 15-e piros betűs nemzeti ünnepé nyilvánítását.¹⁴⁵

Monorhoz és a korábbi ellenzéki fellépésekhez hasonlóan az 1987-es lakiteleki találkozó idején is égető és kínzóan (sőt egyre inkább) aktuális kérdés

volt a határon túli magyarság sorsproblémáinak vizsgálata. Átfogóan és mondandójuk középpontjába állítva ugyanakkor kevesen, leginkább ketten foglalkoztak a kérdéssel: Csurka István és Vásárhelyi Judit.¹⁴⁶ Mivel a hatalommal szemben álló értelmiség különböző csoportjait képviselő két személyről van szó, talán nem meglepetés, hogy – Monorhoz hasonlóan – itt is eltérő megközelítésekkel találkozhatunk. „Folyik, szakad, ürül ki a magyarságból az ember, az érték” – indította drámaíróhoz méltón érzékletes képpel vizsgálódását Csurka, világossá téve: a magyar irodalom több korszakában előrevetített nemzethalál – az anyaországiak számára – megfoghatatlannak tűnő lidérce a határon túliak számára mindennapi valóság. A nyelv, a kultúra, a magyarság elvételére tett kísérletek után jogos kérdésként merül fel, hogy „messze az idő, amikor az utolsó erdélyi magyar is beletörik ebbe a gonosz ajánlatba?” Csurka hasonló problémaként rögzítette, hogy az anyaországi magyarok nemzedékeinek tudatából kiesett a határon túli magyarság – így a megmaradáshoz már kevés, ha szolgálatkész és nagyszerű osztályfőnökök a történelmi Erdélybe viszik osztálykirándulásra diákjaikat: kormányzati cselekvésre és a határon túli magyarság

¹⁴¹ Csurka István hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 24–35. E gondolatokkal egybevág a fiatal kisebbségkutató, történész Filep Tamás írásban leadott hozzászólása, aki a tanácskozás hiányosságaként rögzítette, hogy elenyészően kevesen szóltak „a nemzet egészének gondjairól”, ez pedig azt bizonyítja, hogy „a magyar közgondolkodás leszűkült a trianoni határokra, aki átfogó nemzeti programot akar létrehozni, de megfélemezik erről, csak bitorolni fogja a nemzet fogalmát”. Filep Tamás írásban leadott hozzászólása. In: *Uo.* 210.

¹⁴² Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 30. A nemzettudatot ért sérelmeket Für Lajos írásban leadott hozzászólásában egyenesen „szellemi filoxéra-járványnak” nevezte. Für Lajos írásban leadott hozzászólása i. m. 1991, 185.

¹⁴³ Csengey Dénes hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [63–69.] 63.

¹⁴⁴ Konrád György hozzászólása i. m. 1991, 87.

¹⁴⁵ Vigh Károly írásban leadott hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [195–198.] 198. Az Országgyűlés 1988 decemberében döntött március 15-e piros betűs nemzeti ünnepé nyilvánításáról.

¹⁴⁶ Vásárhelyi Judit (1944): tanár. 1984-ben a Duna Kör alapító tagja, emellett számos környezetvédő mozgalom és szerveződés tagja (például a Független Ökológiai Központé). 1987-től a Soros Alapítvány ügyintézője, majd programszervezője.

problémáinak nyílt, sajtóbeli megjelenítésére van szükség.¹⁴⁷ Csurka tehát egyértelműen a nemzettudat (annak anyaországi hiányosságai és az ahhoz való határon túli ragaszkodás) felől közelített a kérdéshez. Vásárhelyi Judit ezzel szemben a társadalom demokratizálásának kívánságát állította a menekültkérdést érintő elemzésének középpontjába. Az erdélyi társadalom demokratikus mintáit, a megmaradt (főleg személyi jellegű) autonómiákat, a toleranciát, a mérsékelt vagyoni differenciálódást egyaránt olyan értéknek tekintette, amelyekből a magyar társadalom is példát meríthet. Fontosnak nevezte, hogy a kétségkívül jelenlevő érdeklődés a „romantika, az anyanyelv szeretete, sajnálat, nacionalizmus, csodálatos tájak, néprajzi érdeklődés, esztétikai méltányolás”, „a faragott tulipánok” mellett vagy helyett „a polgárosultság törmelékei”, „az egykori autonómia még mindig fellelhető nyomai” irányába forduljon.¹⁴⁸ Csurkával szemben tehát – az ellentétet nyíltan nem említve – Vásárhelyi a magyar menekültekben nem elsősorban vagy kizárólagosan az egységes nemzet tagjait, hanem az erdélyi múlt demokratikus mintáinak továbbadóit látta. A témában meglepően kevés stratégiai jellegű hozzászólás hangzott el.

Ezek látszólagos hiánya mellett jelezni kell azt is, hogy a konkrét cselekvés kezdetei Lakitelekkel megkezdődtek. Filep Tamás, a kisebbségi kérdés fiatal szakértőjének írásban leadott hozzászólása átfogó, koordinált munkát javasolt Vigh Károly vezetésével és a Magyarországi Kutató Csoport támogatásával.¹⁴⁹ Für Lajos szintén írásban sürgette, hogy a szervezők kérjenek fel egy négy-öt fős, az erdélyi magyar helyzetben járatos személyből álló csoportot, hogy tíz-tizenöt oldalas memorandumban készítsenek állapotfelmérést a jelen helyzetről. A válságos helyzet miatt javasolta a memorandumtervezet mihamarabbi, „még ebben az évben” történő megvitatását. „A szétszórt partizánakciókat össze kell hangolni, átfogó koncepció kell” – fogalmazott Für.¹⁵⁰

A társadalmi és gazdasági válság rögzítése és az arra reagáló, kívánatosnak vélt reformkezdeményezések megfogalmazásaszintén meghatározó részét képezte a tanácskozásnak. A *Lakiteleki Nyilatkozat*ban nevesített „társadalmi-gazdasági válság” közül a nemzeti ellenzék egyértelműen előbbinek tulajdonított komolyabb jelentőséget. A tanácskozáson is sorjázta a drámaibbnál drámaibb

megfogalmazások. Csurka István nyíltan is sokkal lényegesebbnek nevezte a gazdasági reformnál a társadalmi megújulást, a szükséges gazdasági javaslatok elfogadása pedig „nem jelentheti a nemzeti sorskérdések megoldásáról való lemondást”. Csurka a keserű számokra emlékezett: a (szinte) „világelsőséget” öngyilkosságban, halálozásban, nem-szaporodásban, népességfogyásban és „emigránstermelésben”, és a szörnyű kettéhasadástól is óva a társadalmat.¹⁵¹ Lezsák Sándor megnyitójában Csoóri Sándort idézte, a „beteg lelkületű országról”, hozzátéve: ebben a gyenge helyzetben az elszakított magyarság védelmezésére is képtelen az anyaország.¹⁵² Csengey Dénes és Serfőző Simon hosszan kitért a vidéki Magyarország válságára. Előbbi Budapestről szólva úgy fogalmazott: a főváros „általában idegen hatalmi érdekeket és kultúrhatásokat közvetített”, az tulajdonképpen ma sem Magyarország, hanem kettészakadva lebeg Moszkva és a Nyugat között”, alatta azonban „hallgat és sötétlik Magyarország”, amely elveszítette kollektív öntudatát, önbecsülését, életösztönét, magyarságát.¹⁵³ Utóbbi a vidéki magyarság folyamatos keserveit, történelmi lenézetttségét, alávetettséget és fásultságát elemezte, rögzítve:

¹⁴⁷ Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 26–31.

¹⁴⁸ Vásárhelyi Judit hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 71–74.

¹⁴⁹ Filep Tamás írásban leadott hozzászólása i. m. 1991, 210.

¹⁵⁰ Für Lajos írásban leadott hozzászólása i. m. 1991, 188–189. A cselekvés pontosan ennek nyomvonalán indult el. A Für által javasolt memorandum helyett végül egy nagyobb lélegzetvételnyi „jelentés” készült. A dokumentum szerzői között találjuk az MDF alapítói és szakértői közül a munka koordinálásával megbízott, a nyugat-európai autonómia kérdéseket jól ismerő Joó Rudolf mellett Kiss Gy. Csabát („Dávid György” álnéven) és ifj. Entz Gézát („Köszegi László” álnéven), akik a kisebbségi munkacsoport tagjaiként vettek részt a munka koordinálásában. Az erdélyi *Ellenpontok* szerkesztői közül Ara-Kovács Attilát és Tóth Károly Antalt, valamint a „demokratikus” ellenzékhez kötődő Vásárhelyi Juditot is a szakértők között találjuk. A jelentés szövegét lásd: *Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről*. Szerk. Joó Rudolf. In: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Budapest, Medvetánc, 1988, 57–138.

¹⁵¹ Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 24–28.

¹⁵² Lezsák Sándor hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 5–6.

¹⁵³ Csengey Dénes hozzászólása i. m. 1991, 64–65.

„csoda, hogy mindezek ellenére jutottunk valamire”.¹⁵⁴ Varga Csaba¹⁵⁵ az értelmiség „alulteljesítését” tette szóvá, problémaként rögzítve, hogy az európai szintre emelkedett elitértelmiségnek nem sikerült felemelnie a közép-értelmiséget, amely a mindennapi gyakorlatban lehetne képes „népből nemzetet szervezni”.¹⁵⁶ Czákó Gábor világméretű emberkísérletként beszélt a megelőző évtizedekről, a „Pénz századáról”. Ő is világossá tette: ha „az önkiszákmányolás fokozásával és az adóforintok kamatoztatásával ki is lábalnánk a gazdasági csődből”, a társadalmi válság nem oldódna meg.¹⁵⁷ Krasznai Zoltán¹⁵⁸ – egyetértve Csurka Istvánnal – maga is úgy vélte, hogy egészséges lelkiületű országok a legsúlyosabb gazdasági válságokból is kilábalhatnak, de a „keleti mérce szerint jelentékeny gazdasági gyarapodás” kétségessé válásával „a nemzet újkeletű, egydimenziós identitása is eltűnik a süllyesztőben”.¹⁵⁹

A gazdasági válságot elsősorban tünetként és nem a problémák legfontosabbjaként érzékelő általános gondolkodással leginkább Lengyel László helyezkedett szembe. Úgy vélte, a jelenlévők nem néztek szembe a krízis valós mélységével. „Most nézzünk szembe azzal, hogy ha néhány hónapon belül nem lesz változás a gazdaságban, akkor nincs kiút. Lehet kijátszani mindenféle politikai eszközöket, lehet arcul ütni ellenzéket vagy nem-ellenzéket, meg lehet gumibotolni a fél országot, vagy lehet édesgetni – nem változtat semmit azon a tényen, hogy nem vagyunk Európában. [...] És ezt jobb lenne, ha az itt vitatkozók figyelembe vennék, akár arról beszélnek, hogy hol van Budapest, vagy hol van a vidék, vagy hol van a magyar értelmiség – a magyar értelmiség pillanatok alatt gyümölcsszedővé válik.”¹⁶⁰ Lengyel arra is emlékeztetett, hogy korábban Csurka Istvánnak és a „népi tábornak” is felajánlotta, hogy tárgyaljanak

a gazdasági reform kérdéseiről, de „eddig nem tartottak erre igényt, és én ezt súlyos hibának tartom”.¹⁶¹ Való igaz, hogy a nemzetiek közül hosszabban csak Ifj. Fekete Gyula¹⁶² érintette a gazdasági változásokat. Ő igen élesen bírálta a bevezetett adótörvényeket,¹⁶³ amelyek valamiféle „államkapitalizmus” felé viszik az országot. „Az új adótörvény a szocializmus egyik legalapvetőbb törvényét, a munka szerinti elosztás elvét megszünteti. Aki például hatszor annyit dolgozik és keres, mint egy kisebb képességű munkatársa, annak kb. három és félszer annyi a nettó jövedelme. Ha több eltartottja van, akár még rosszabbul is élhet” – idézte az adótörvény visszáságait, hangsúlyosan utalva a demográfiai tényezők figyelembe nem vételére. Szerinte a „fiskális szempont” győzött a népgazdaság szempontjai fölött. Másfajta szellemiségű reformokat sürgetett az egészségügy, a lakáspolitikai, a vállalati rendszer, a nyugdíjak

¹⁵⁴ Serfőző Simon írásban benyújtott hozzászólása i. m. 1991, 211–212. Csurka István is viszonylag hosszan beszélt a parasztság megszűnésének következményeiről: arról, hogy bár ez a folyamat lezajlott, éppen úgy létezik egy „kultúra alatt élő társadalmi réteg, mint korábban, csak most már kulturális és erkölcsi aroncsai is lepattantak róla”. A helyzet megoldásaként Csurka „szellemi földosztásról”, Csengey pedig „levegőosztásról” beszélt. Lásd: Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 31–32.; Csengey Dénes hozzászólása i. m. 1991, 67.

¹⁵⁵ Varga Csaba (1946): szociológus, író. 1984 és 1988 között a Népművelési Intézet munkatársa, 1989–90-ben a Nemzeti Parasztpárt utódszervezeteként létrejött Magyar Néppárt országos titkára.

¹⁵⁶ Varga Csaba hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [113–115.] 114.

¹⁵⁷ Czákó Gábor hozzászólása. In: *Uo.* 134–138.

¹⁵⁸ Krasznai Zoltán (1951–2017): közgazdász, szerkesztő. A '80-as években több szamizdatlapban jelentek meg írásai, 1982-től a Bethlen Gábor Alapítvány titkárságának tagja volt. 1989-ben az MDF Szabadelvű Körének alapítója, 1991 és 1993 között a *Magyar Nemzet* főszerkesztője volt.

¹⁵⁹ Krasznai Zoltán hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [160–163.] 161.

¹⁶⁰ Lengyel László hozzászólása i. m. 1991, 76–77.

¹⁶¹ *Uo.* 79.

¹⁶² Ifj. Fekete Gyula (1947): közgazdász, statisztikus, politikus. A nyolcvanas években elsőként kezdeményezte a létminimum-számítás hivatalossá tételét. 1988–89-ben az MDF gazdaságpolitikai, 1989–90-ben szociálpolitikai-népjóléti szóvivője. 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő, a ciklus során csatlakozott a frakción belül létrejött, a pártvezetéssel és főleg az erőltetett privatizációval szemben kritikus Monopoly Csoportoz.

¹⁶³ Az első lakiteleki találkozó előtti egyik utolsó, közös ellenzéki nyílt levél a kormány gazdaságpolitikai programját bírálta. Az aláírók között a hatalommal szembenállók minden csoportja képviseltette magát. A Lakiteleken jelenlévők közül aláírta a nyilatkozatot Ágh István, Alexa Károly, Bába Iván, Balczó András, Benda Kálmán, Bihari Mihály, Buda Ferenc, Czákó Gábor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Kodolányi Gyula, Konrád György, Kulin Ferenc, Lengyel László, Lezsák Sándor, Pomogáts Béla, Szécsi Margit, Tóth Károly Antal és Závada Pál. Nyílt levél az Országgyűlés tagjaihoz. *Beszélő* (21) 1987/3, 15–20.

területén.¹⁶⁴ Bogárdi Zoltán¹⁶⁵ a mezőgazdaság problémáit elemezte hosszabban, amelyet ugyan húzóágazatnak gondolnak sokan, ám „illúzió, hogy semmi baj nincs”. Az egész rendszer önkizsákmányoláson alapul, a háztáji gazdaságot kellene igazán támogatni – hangoztatta.¹⁶⁶

A nemzetiek felfogásából kiindulva ugyan részterületként, de igen hangsúlyos részterületként került elő a kultúra és az oktatás kérdése. Csurka István elsőre meglepően hangzó megfogalmazása egyfajta *igénybejelentésnek* is felfogható: „Nem azért tartjuk szükségesnek a kultúra szerkezetének megváltoztatását, [...] mert műveink nem jelennek meg vagy nem a támogatott szférában jelennek meg, ha megjelennek, és még csak nem is azért, mert nem tudjuk elmondani, amit el akarunk mondani – noha természetesen erről is szó van –, hanem azért, mert magyar kulturális égboltot akarunk kifeszíteni a magyar társadalom fölé, olyan égboltot, amelyre úgy néz fel a legegyszerűbb ember is, mint a csillagfényes augusztusi égboltra. Mint a sajátjára.” A szónok reagált a „Nyugat-ellenesség” várható vádjára is: azt már csak azért is igaztalannak nevezte, mert a nyugati nemzetek felett is „saját kultúrájának égboltja feszül”, így

önmagunk kifejezésével, egyfajta saját identitás megfogalmazásával az ezen már túllévő nyugati társadalmakra kell hasonlítani.¹⁶⁷ Ifj. Fasang Árpád zongoraművész egy korábbi, 1985-ben megtett javaslatát felidézve a magyar *Himnusz* születésnapját a magyar kultúra napjává tette volna, amely „koncentráltan ráirányítaná az egész társadalom figyelmét arra, hogy gazdag nemzeti kultúra örökösei vagyunk”.¹⁶⁸ Varga Csaba és Sz. Tóth János¹⁶⁹ a régi népi kultúra elemeinek megőrzését és széles körben való terjesztését elengedhetetlennek tartotta a magyar kultúra fejlődése szempontjából. A legkomplexebb, már-már programszerű elvi hozzászólást Kósa Ferenc filmrendezőtől hallhatták a jelenlévők. Kósa tételmondata úgy hangzott: „Abból a tényből [...], hogy a politikai fennhatóság életveszélyes lehet a kultúrára és a művészetekre nézve, egyáltalán nem következik az, hogy a piac parancsuralmába nem dögölhetünk bele. Viszont, ha a politikai fennhatóság mellé ráadásként megkapjuk a piacit is – biztosan beledöglünk...”. Kósa a hamis alternatíváktól való megszabadulást, a piaci és a politikai „istenségtektől” való megszabadulást, egy szóval: a szabadság biztosítását tartotta a legfontosabbnak.¹⁷⁰ Az

oktatás területét érintő rövidebb hozzászólások közül érdemes megemlíteni Sz. Tóth Jánosét, aki a cseperedő népfőiskolai mozgalmak segítségét nevezte legfontosabbnak; Czákó Gáborét, aki az ázsiai „kistigrisek” példáját felidézve nevezte stratégiai kulcságazatnak az oktatást; vagy Kodolányi Gyuláét,¹⁷¹ aki írásban benyújtott hozzászólásában valamiféle „sétáló oskolák”, országos hálózatban összefogott szabadegyetemek elindítását javasolta.

1987-ben a „máskéntgondolkodó” értelmiség köreiben már nem volt, nem lehetett vita abban, hogy az egyes területek mellett átfogó politikai reformra is szükség van. A bevezető előadást tartó Pozsgay Imre meg is próbált megfelelni a várakozásoknak: elengedhetetlennek nevezte egy népszavazási törvény, egy új alkotmány, a köztársasági elnöki intézmény bevezetését, illetve a törvényhozás párttal szembeni szuverenitásának biztosítását. Pozsgay marxista klasszikusokat – köztük az eszmerendszer névadóját – idézve, a kommunista diktatúra gyakorlatával meglehetősen szembenálló gondolatot kifejtve úgy fogalmazott, hogy „a szabadság olyan mértékű, amilyen mértékben korlátozzák

¹⁶⁴ Ifj. Fekete Gyula hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 124–128.

¹⁶⁵ Bogárdi Zoltán (1947): kertészmérnök, politikus. 1983-tól a Rakpart Klub egyik vezető szervezője. 1985-től gazdálkodott, 1988–89-ben a Honismereti és Társadalompolitikai Klubok Országos Tanácsának elnöke. 1989–90 és 1991 és 1994 között az MDF elnökségének tagja, 1990 és 1998 között a párt országgyűlési képviselője volt. 1992 és 1994 között a Bábolnai Rt. igazgatótanácsának elnöke.

¹⁶⁶ Bogárdi Zoltán hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 156–158.

¹⁶⁷ Csurka István hozzászólása i. m. 1991, 34.

¹⁶⁸ Ifj. Fasang Árpád hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [82–84.] 83. A Hazafias Népfront Országos Tanácsa 1988 decemberében hozott döntést január 22-e magyar kultúra napjává nyilvánításáról.

¹⁶⁹ Sz. Tóth János (1947–2019): szociológus, népművelő. 1977-től az Országos Közművelődési Központ osztályvezetője, 1987-től igazgatóhelyettese. 1988-tól a Magyar Népfőiskolai Társaság titkára.

¹⁷⁰ Kósa Ferenc hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [145–152.] 146.

¹⁷¹ Kodolányi Gyula (1942): író. 1966-ban szerzett diplomát az ELTE magyar–angol szakán, 1970 és 1990 között tanított a BTK-n. 1972–73-ban és 1984–85-ben ACLS-, illetve Fulbright-ösztöndíjas volt az Egyesült Államokban. 1988-tól az MDF tagja, 1990 és 1994 között a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület vezetője, 1992-től a *Magyar Szemle* folyóirat alapító főszerkesztője.

az államot”.¹⁷² Bihari Mihály a válság megoldásának egyetlen eszközeként a szocializmus, a magyarság és a demokrácia értékeinek összeforrasztását nevezte meg. Makovecz Imre¹⁷³ – elsősorban személyes élményeiről szóló – hozzászólásában világossá tette: a legfontosabb tény, miszerint „az a társadalmi struktúra, amelyben élek, [...] egy totális államrend, és mint ilyenek, Magyarországon ennek nincs belpolitikája”, továbbra is érinthetetlen.¹⁷⁴ Szabad György történész a reformkort ajánlotta példaként: amikor egy felkészült nemzedék átfogó programot tudott kidolgozni – a jobbágyfelszabadítástól a Corvinák hazahozataláig. A végcél pedig nem lehet más, mint „Magyarország nemzeti jogállamként való újrateremtése”.¹⁷⁵ Szesztay András szociológus az egyház- és valláspolitikai reformkoncepció kidolgozását, a „harmadik generációs szabadságjogok” (a környezet vagy a nemzeti kisebbségek) képviselőjét nevezte fontosnak.¹⁷⁶ Többen adtak hangot annak a véleményüknek, hogy a reformok megvalósításához hiányzik a társadalom hatalomba vetett bizalma (Csengey, Lengyel, Salamon Konrád, Pomogáts Béla, Varga Csaba). Arra is több előadó figyelmeztetett, hogy a

szükséges reformok megvalósításának esetleges alternatívája egy radikális, véres, forradalmi átalakulás, amelyet azonban minden áron el kell kerülni (Csurka, Konrád, Kósa). Csengey Dénes úgy vélte, hogy az új nemzeti gondolatnak a jövőben lehetetlen eltekintenie a nemzeti függetlenség követelésétől – ám ez nem jelent feltétlenül „csóvás jelszavakat” – forradalmat sem –, hiszen a magyar történelem tanúsága alapján az akár „kiegyezés keretei között is” megvalósulhat.¹⁷⁷ Sánta Ferenc¹⁷⁸ elméleti jellegű, írásban leadott hozzászólása meglehetősen nyíltan fogalmazta meg ezt a dilemmát, egyben egy békés rendszerváltás modelljét is pontosan bemutatva: „Minden társadalmi megrázkódtatás megelőzésének legalkalmasabb ellenszere az idejében meghozott reform. Az egyetlen, amivel elkerülhető a feszültség robbanása. *Semmi nem tételezi fel inkább egymást, mint forradalom és reform*; mert a győztes forradalomnak szüntelen reformok útján kell megújítania önmagát. Cél és eszköz semmiben nem társul szorosabban egymáshoz. Ha a magyarországi kommunista vezetés ezt teljes mélységében felismeri, akkor tudnia kell, hogy reform, megújulás *csak szabad*

emberek, intézményesen biztosított és maradéktalanul érvényesített szabadságjogok útján valósítható meg. Le kell mondania monopol státusáról és kizárólagos jogairól, bírálhatatlanságáról és sérthetlenségéről. [...] Át kell adnia a hatalmat az ország lakosságának, a nemzetnek, a közösségre kell bízni azt, hogy kit óhajt politikusainak, és kit nem.”¹⁷⁹

Lakitelek kétségkívül megváltoztatta a magyar rendszerváltás mélyben érlelődő folyamatának dinamikáját. Bíró Zoltán nem véletlenül emlékezett úgy, hogy „a több mint tíz órás találkozó és eszmecsere az elszántság, az önmérséklet és a lelki töltekezés nagy alkalma volt. Évtizedek óta az első. Talán ötvenhat óta először: a szabadság pillanata.”¹⁸⁰ Feltételezhetjük, hogy 1956 tudata ott volt a fejekben és a szívekben – ha emlékezete most nem is került elő olyan intenzíven, mint két évvel korábban. Lezsák Sándor nem véletlenül idézte megnyitójában Nagy Lászlót: „A torkon vágott forradalmak pirosát és gyászát viseljük belül”, hozzátéve: „az újabb torokra mért ütés végzetes, önmegsemmisítő lehet”.¹⁸¹ A régi tapasztalatok ismeretében új utakra van szükség. Az '56-os

¹⁷² Pozsgay Imre hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [11–22.] 16–17.

¹⁷³ Makovecz Imre (1935–2011): építész. 1977 és 1981 között a Pilis Parkerdőgazdaság főépítésze. 1981-ben alapította meg saját önálló irodáját, a Makona Tervező Kiszövetkezetet. 1992-ben a Magyar Művészeti Akadémia alapító tagja. A magyar organikus építészet meghatározó alakja, nevéhez olyan maradandó értékű épületek fűződnek, mint a paksi és a csíkszeredai templom, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem piliscsabai épületegyüttese, a makói Hagymaház és a sevilai világkiállítás magyar pavilonja.

¹⁷⁴ Makovecz Imre hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [51–54.] 51.

¹⁷⁵ Szabad György hozzászólása. In: *Uo.* 61–62.

¹⁷⁶ Szesztay András hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 100–101.

¹⁷⁷ Csengey Dénes hozzászólása i. m. 1991, 67–68.

¹⁷⁸ Sánta Ferenc (1927–2008): író. 1954-től jelentek meg első írásai, 1956-ban részt vett a Petőfi Kör tevékenységében. Hatvanas években született, történelmi környezetbe helyezett regényei (*Az ötödik pecsét*, *Húsz óra*) erkölcsi és társadalmi kérdéseket egyaránt feszegettek. 1994-től a Magyar Művészeti Akadémia tagja volt.

¹⁷⁹ Sánta Ferenc írásban leadott hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, [190–194.] 193.

¹⁸⁰ Bíró i. m. 1993, 16.

¹⁸¹ Lezsák Sándor hozzászólása i. m. 1991, 6. Az eredeti idézet helye: Nagy László: Előszó. In: *Elérhetetlen föld. Kilenc költő versei.* Szerk. Angyal János. Budapest, Írószövetség KISZ-szervezet, 1969, 3.

résztevő és elítélt Dénes János jelenléte és hozzászólása erősítette ezeket a „nosztalgákat”. Dénes – derűtséget és talán valamiféle feszültségoldást is kiváltó – felszólalásában a *Társadalmi Szerződés* programjából is idézett, mégpedig annak legprovokatívabb megnyilvánulását: „Kádárnak mennie kell”. „Én úgy gondolom, ennek a kijelentésnek feltétlenül a meggondolás tárgyát kellene képeznie” – tette hozzá.¹⁸² A legkonkrétabban, mély tiszteletet kifejezve – igaz, csak írásban – Sánta Ferenc idézte fel '56-ot: „Olyan emberek kezébe került az ország, akik gyűlölettel voltak eltelve a magyar nemzet iránt, akik alkalmatlanok voltak egy forradalmi folyamat levezetésére. Gyűlöletük oly mértékű volt, hogy a nemzetet egészében érdemtelennek ítélték a szabadságra, alkalmatlanságuk pedig oly mértékű, hogy a forradalmat végső veszélybe sodorták, a despotizmus mocsarába süllyesztették. [...] A meggyalázott nemzetet arra kényszerítették, hogy ezek életét feláldozva forradalommal tisztítsa meg a forradalmát. Meg is tette, remélve azt is, hogy felszabadíthatja magát az önkényuralomba, barbarizmusba süllyedt sztálinista elnyomástól.”¹⁸³

Szekér Nóra megfogalmazása szerint „a lakiteleki találkozó névsorát nézve az embernek szinte az az érzése támad, mintha a belépőt egy-egy elgáncsolt »nemzetmentő« próbálkozás felmutatása jelentette volna”.¹⁸⁴ Az öttusázó olimpiai bajnok Balczó András, a Martonvásáron, illetve

Szentendrén klubot szervező Bogdán Emil és Dragon Pál, a kommunista diktatúra tabuiról filmeket készítő Gulyás testvérpár, a Kilencek és a betiltott *Mozgó Világ* szerkesztői, Makovecz Imre vagy Nagy Gáspár neve megerősíti ezt a tézist. Lakiteleken egy pillanatra a magyar értelmiség meghatározó, sok kérdésben másképpen gondolkodó képviselői egy sátor alatt latolgatták a magyar jövő esélyeit – az aktuális „világhelyzettől” függetlenül, saját útjukat igyekezve kijelölni. A helyzet szépségét és kesernyés mivoltát egyszerre érzékeltették Kósa Ferenc gondolatai: „Mi, [...] mai magyarok, noha tudván tudjuk, mi minden történhet velünk és az emberiséggel tíz perc alatt, ülünk itt az Alföld közepén egy sátorban, [...] és úgy beszélgetünk egy emberibb és igazságosabb társadalomról, mintha minden csak rajtunk múlana. Különös, de eszünkbe se jut, hogy tán mégse... Ez a szelíd és lírai feledékenység a mi igazi esélyünk...”¹⁸⁵ A kötöttségek és kényszerpályák nélküli önmeghatározás igénye eszünkbe juttathatja Szárszót. Az 1987-es Lakitelek résztvevői éppúgy nem kívántak kész modelleket átvenni és a jövőre magyarságra erőszakolni, ahogy a balatonszárszói elődök sem. Petrik Béla joggal állapítja meg: „Ahogyan az 1943-as Szárszói Találkozó, úgy az 1987-es Lakiteleki Találkozó legfőbb bűne ugyanis az értékelések során az volt a politikai vezetés szemében, hogy a kívánatos és egyedül üdvözítő politikai és kulturális berendezkedéssel szemben alternatívát kínált, ha tetszik, nem állt bele az idő diktálta fősodorba.

A népi írók és a harmadik utas mozgalom képviselői 1943-ban, két évvel a vesztes világháború befejezése előtt, a hatalomba készülők kommunistákkal szemben, a balra kilendülő inga mozgásával ellentétesen, a paraszti-polgári demokrácia ideáját ajánlották egy feltétlen szovjet orientáció helyett, a Nyugat és Kelet között egyensúlyozó, a belső értékekre alapozó semlegesség lehetőségét. Az 1945-ös választások eredménye igazolta, hogy sikerrel. A lakiteleki népi-nemzeti ellenzék 1987-ben, két-három évvel a rendszerváltás előtt egy parlamentáris nemzeti-demokrata társadalom eszményét villantotta fel, egy feltétlen észak-atlanti dominanciájú, a globális pénzügyi világnak felajánlkozó orientációval szemben, a nemzeti adottságokra és a kétezere éves keresztény európai értékekre és hagyományokra építő modellét. Az 1990-es választás eredménye igazolta, hogy sikerrel.”¹⁸⁶

¹⁸² Dénes János hozzászólása. In: *Lakitelek 1987 i. m.* 1991, 132. Az eredeti idézet helye: *Társadalmi Szerződés. Beszélő*, 20 (1987/2), 4.

¹⁸³ Sánta Ferenc írásban leadott hozzászólása i. m. 1991, 193.

¹⁸⁴ Szekér Nóra: Elmúlt jövő. Az első lakiteleki találkozó harminc év távlatából. In: *MDF-tanulmányok*. Szerk. Szekér Nóra – Szeredi Pál. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 32., 2018, [7-61.] 12.

¹⁸⁵ Kósa Ferenc hozzászólása i. m. 1991, 152.

¹⁸⁶ Petrik Béla: A lakiteleki találkozó három évtized múltán. *Hitel*, 2017/11, [53-61.] 57.